

A MAGYAR NYELVTANKÖNYVEK FELHASZNÁLÁSA AZ ISKOLAI OKTATÁSBAN

Történeti áttekintés

II. rész: 1869—1905.

(Az első hivatalos tanterv megjelenésétől az 1905-ös tantervig*)

DR. CHIKÁN ZOLTÁNNÉ

(Közlésre érkezett: 1973. december 3.)

Az első magyar nyelvtankönyv, Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* c. munkája (1539.) még elsősorban a tanítók számára készült, és hosszú időnek kellett eltelnie addig, amíg az ifjúság kezébe is jól használható nyelvtankönyv került.

Az iskolai nyelvtanok íróinak dolgát megnehezítette, hogy nem volt egységes, hivatalos tanterv, amelynek alapján dolgozhattak volna. De még az első tanterv megjelenése sem oldotta meg a problémákat: mivel a tantervi anyag mindenkor a társadalom törekvéseihez igazodik, természetesen, hogy a társadalmi változásokkal együtt állandó változást mutat maga a tantervi anyag is, a különböző pedagógiai irányzatok elterjedésétől és a társadalmi törekvésektől függően. A korszak társadalmi törekvéseinek és pedagógiai irányzatainak megvilágítására ezek között a keretek között nincs lehetőség. Itt csak utalok egy régebbi tanulmányomra, amelyben éppen arra mutattam rá, milyen társadalmi és pedagógiai törekvések hatására és hogyan változott a nyelvtan tantervi anyaga [1]. A továbbiakban így csak arra leszek tekintettel, hogyan valósították meg a tantervi elgondolásokat az egyes nyelvtankönyvek.

Az első tanterv megjelenése valamennyire egységesítette a nyelvtan-tanítással kapcsolatos elképzeléseket. Erre annál is inkább szükség volt, mert a reformkorszakban az anyanyelvért vívott harc eredményeképpen az érdeklődés egyre inkább a magyar nyelv felé fordult, és így a XIX. sz. közepétől erősen fellendült a nyelvtudományi szakirodalom: fontos volt tehát, hogy körvonalazzák az iskolában megtanítandó anyagot [2].

Az 1869-es népiskolai tanterv és a polgári iskolai tanterv egyaránt meglehetősen szűk körben mozogva a beszéd- és íráskészség fejlesztését jelölte meg alapvető feladatként, és az 1871-es gimnáziumi tanterv sem

* Az I. rész megjelent a Tudományos Közlemények X. kötetében (1972.)

sokkal lépett túl ezen. Ennek az igazán szerény célnak ellenére sokan szóltak a nyelvtantanítás nehézségeiről, problémáiról. A Néptanítók Lapjában számos megnyilatkozás látott napvilágot a nyelvtantanítás elméletieskedése ellen. Mikor, mennyit tanítsanak? — vetették fel többen ezt a napjainkban újra aktuális kérdést. Az újonnan megszerkesztendő nyelvtankönyvek elvi kérdéseivel kapcsolatban pl. ezeket olvashatjuk: „A nyelvtanítást illetően a t. bizottmány czélszerűnek vélé, hogy a negyedik tanéven túl a nyelvtan tüzetesebb tanítása megszűnjék. Szerény véleményem szerint a nyelvtan a tulajdonképpeni gondolkodástan, és inkább a felsőbb osztályok számára való.” [3] Érvelték a nyelvtantanítás mellett és ellene egyaránt. *Dölle Ödön* a tanítók és tanítójelöltek számára írt neveléstörténetében (1871.) [4] pl. határozottan a nyelvtantanítás mellett foglalt állást: „A nyelvtanítás — mely kezdetben a latin — később az anyanyelv nyelvtanának tartalom nélküli, s legtöbbször értetlen szabályoknak tanultatásában állott — csak az utóbbi évtizedekben talált munkás ápolókra. Azonban a nyelvtani oktatás nagy szorgalommal fejlődén, szerény kéteyek támadtak annak haszná iránt, sőt némelyek elég merészek arra, hogy minden nyelvtant a népiskolából egyszerűen kiűzzenek.” (30. o.) Pedig „a nyelvtant egészen nélkülözni nem lehet”.

Nemcsak nélkülözhetetlenségét látták be sokan, hanem azt is felismerték, hogy a nyelvi képzettség mindenféle képzés alapja. *Volf György* a középiskolai magyar oktatásról szólva [5] kifejtette, hogy a magyar tanításával jogosan elégedetlen mindenki. Az eredménytelenségnek több oka van. Ezek között az első, hogy a többi tárgyak képviselői úgy gondolják, hogy nekik semmi közük a magyar nyelv tanításához. Pedig minden tárgy csak a maga javát mozdítja elő, ha gondol a nyelvre is. Másik gátló tényező: sokan azt hiszik, hogy a gyerek úgyis tud anyanyelvén beszélni, s „minthogy beszéljük, azt hisszük, oly tökéletesen ismerjük, hogy már nincs semmi titka”. — Érdemes felidéznünk *Volf*nak néhány, a módszerrel kapcsolatos haladó gondolatát. „A magyar grammatikát ma már magyarul tanítjuk ugyan — írja —, de még mindig úgy, mint valami idegent. Erről hangosan tanúskodnak iskolai grammatikáink, melyek egytől-egyig mind úgy vannak szerkesztve, hogy a tanuló nem talál bennük mást, mint olyan szóalakokat és szabályokat, melyeket már réges régtől fogva használ és követ. Ha mi a hazai nyelvvel mint valami idegennel bánunk, akkor lehetetlen, hogy valóban azzá is ne váljék... Mikor kezdjük már valahára a magyar nyelvet mint anyait, mint hazait tanítani? Gondoljuk meg, hogy tanítványaink már bírják, csak még nem ismerték. Ne untassuk, ne kínozzuk tehát azzal, hogy olyat akarunk velük elsajátíttatni, ami már úgyis sajátjuk, s amit mindössze is csak észre kell vésni, hogy megmagyarázhassuk. És mindenek fölött ne bánjunk nyelvünkkel úgy, mint valami holttal, hanem minden jelenségét tüntessük föl élő organikus összefüggésében, tehát pl. a mondatot ne a beszéden, s a szót ne a mondaton kívül. Itt legjobb mód az olvasás és elemzés.” (60. o.)

Az eddigiek világosan mutatják: erre a korszakra jellemző, hogy a tanterv helyesen rögzítette a célt, és a pedagógia elméleti munkásai jó érzékkel ismerték fel a problémákat. Mégis sok nehézség jelentkezett a mindennapi munkában azért is, mivel a gyakorlati nyelvtanítók egyre

változatosabb módon próbáltak feladatuknak megfelelni. Nyilván ennek a módszerbeli bizonytalanságnak volt következménye a nyelvtankönyveknek nem megfelelő színvonala. A gyakorlati munka eredményességét nem sokban segítették elő, ezért sokan feleslegesnek érezték őket. *Dittes Frigyes* népiskolai módszertanában (1876.) [6] hangoztatta a nyelvtanítás jelentőségét, de azt is megállapította: nyelvtankönyvre, vezérfonalra viszont nincs szükség. „Az ilyen könyvek rendesen mindig valódi válaszfalat képeznek a tanító és tanítvány között, akadályozzák a kettőjük közötti élénk kölcsönhatást, s tehát megsemmisítik a tanítás közvetlenségét és élénk üdeségét.” (84. o.)

Sok jogos panasz hangzott el a nyelvtankönyvek színvonalával kapcsolatban. *Danninger József* Nyelvtani irodalmunk szánandó állapotáról közölt írást [7]; Szarvas Gábor pedig a *Nyelvőr* hasábjain nyelvünkön való garázdálkodásnak nevezte a korabeli nyelvtanírók tevékenységét [8]. Mivel a múlt század közepén a nyelvtudomány maga is szívesen foglalkozott a gyakorlati alkalmazás lehetőségével, természetes, hogy a nyelvtankönyvek is elsősorban gyakorlati oldalról óhajtották megközelíteni a nyelvtanítást [9]. Az első tanterv is ezt sugallta. Jellemző, hogy a Néptanítók Lapjának egyik cikkéhez (1869. 506—507. o.) maga a lap szerkesztője fűzte a következő megjegyzést: „A nyelvtani szabályok tudása népiskolai tanulóra nézve csak másodrendű követelmény; a földolgot képezik itt a helyesen vezérelt értelem-, beszéd- és írási gyakorlatok.” A bizonytalanság annak is következménye, hogy ebben a korban még nem volt tekintélyes, korszerű tudományos vagy népszerű nyelvtanunk [10]. *Simonyi Zsigmond* még 1876-ban is nyelvtanaink „nagy hátramaradottságát” panaszolja a Magyar Tanügy lapjain.

Ezért érthető, hogy bizonyos egészséges türelmetlenséggel sokan nem vártak az Akadémia intézkedésére, hanem vállalkoztak nyelvtankönyv írására. Nyilvánvaló viszont, hogy ebből nagy károk is származtak, hogy a nyelvfejlesztést és nyelvszabályozást nem a legképzettebb tudósok irányították [11]. A sokféle nyelvtankönyvben sok hibás tétel is helyet kapott, a nyelvi normák egységesítésében így még nem jelentettek olyan fokú előrelépést, mint azt a nyelvtudomány akkori fejlettségének megfelelően várni lehetett volna. Mindebből következően az első tantervet követő időszakban nem volt hiány a változatos típusú, stílusú és színvonalú nyelvtankönyvekben. *Torkos László, Bodnár Zsigmond, Kalocsa Róza, Baráth Ferenc, Imre Sándor, Toldy László, Gyulay Béla, Nogáll János, Farkas Antal, Mártonfy Márton, Nagy János* tankönyvei [12] közül sok több kiadást is megért, esetleg átdolgozással (Gyulay Béláé pl. 10 kiadást). De jelentek meg régebbi könyvek átdolgozásai is. Emeljünk ki ezek közül néhányat, és vizsgáljuk meg közelebbről. *Erényi (Ehrenteil) Mór* könyve [13] pl. évtizedekig volt használatban: első kiadása 1863-ban jelent meg, 8. kiadása pedig 1890-ben, nem kisebb nyelvtaníróknak, mint *Balassa József*nek átdolgozásában.

A szerző könyvének előszavában szót emel az ellen az általánosan elterjedt nézet ellen, hogy a nyelv leglényegesebb szabályait is csak mellékesen és alkalmilag nyújthatjuk növendékeinknek. „Az eszme szép — írja. — Ha azonban a szók üres kongásától magunkat ámíttatni nem akar-

Második szakasz.

A bővített egyszerű mondat.

23. §.

Kiegészítő. — Jelző. — Határozó.

A fa zöldül. A beteg fekszik. Az utas siet.

Ezen mondatok csak két tagból állnak, egymint: a lanyból és állítmányból.

Azon mondatok, melyek csak alanyból és állítmányból állnak, szűk egyszerű mondatoknak nevezetnek.

A gyermek engedelmeskedik a szülőknek. A gyógyszer használ a betegnek. A mozgás szükséges a testnek.

Ezen mondatokban az állítmány kiegészítést nyert, mely fogalmát mintegy tökélyesíti s a kérdésre felel: kinek vagy minek? — Kinek engedelmeskedik a gyermek? Kinek hasznos a gyógyszer? Minek szükséges a mozgás?

A tanító tanítványokat tanít. A szabó ruhát varr. A kőmives házat épít.

Az állítmány ezen mondatokban is nyert kiegészítést, mely a kérdésre felel: kit vagy mit? — Kit tanít a tanító? Mit varr a szabó? Mit épít a kőmives?

Azon tagja a mondatnak, mely az állítmányt tökélyesíti, kiegészítőnek nevezetük. Azon kiegészítő, mely a kérdésre: kinek vagy minek? felel, személy-kiegészítőnek mondatik. Azon kiegészítő, mely a kérdésre: kit vagy mit? felel, tárgy-kiegészítőnek hívatik.

Azon igék, melyeknél kit vagy mit? kérdést tehetünk, átható igéknek nevezetnek, mert cselekvésök más tárgyra áthat. (Kire vagy mire hatnak a fentebbi mondatokban: tanít, varr s épít igék?)

Erényi Mór könyvének anyaga zsűfolt, nehezen áttekinthető

juk, valljuk ki nyíltan, miként ezen eljárás mód gyakorlati eredménye silány. De nem is lehet másként, mert a merev rendszeresség helyett nagyon is ruganyos rendetlenséget hoztunk be iskoláinkba.” Pedig kétségtelen, „hogy valamely nyelvet csak akkor kezelhetünk helyesen, s biztosan, ha birtokában vagyunk sajátos nyelvtani szabályainak”.

Milyen ismereteket tart fontosnak megtanítani? A sok kiadás közül az 1869-eset vizsgáljuk meg, mivel ez az első, a Tanterv nyomán átdolgozott kiadás.

Bevezetéképpen megállapítja, hogy a hangok megjegyzésére betűvel élünk, a betűk szavakat, a szavak mondatokat alkotnak. Ezután rátér a mondat fajaira, és párhuzamosan, illetve a mondattani tárgyalásba beékelve tárgyalja a szótani ismeretanyagot is. Meglehetősen nehezen áttekinthető, rendszert alig lehet felfedezni benne. Lényeges ismereteket, csak „Jegyzet”-ben közöl, pl. az igenevekkel kapcsolatos anyagot. Tipográfiailag azért sem szerencsés, mert az elméleti anyagrészeket közli apróbetűvel, az ismétlési kérdéseket és a példatárat adja a szabvány betűtípussal. Egy rövid részlete is tükrözi a feldolgozás módját:

2. §. A névelő

Az állat mozog. A növény nem mozog.
István szorgalmas. Pest város.

A névelő a főnév meghatározására szolgál. Nevét onnét vette, mint-hogy a főnév elé tétetik. „Az” alakban magánhangzón kezdő szók, „a” alakban mássalhangzón kezdődő szók előtt használtatik. A *személy-, s helynevek* előtt a névelő kihagyatik. — A mondat *állítására* nézve vagy *igenlő* vagy *tagadó* (7. o.).

Különösen az utolsó megállapítás érthetetlen, hogyan kerül ide. A bemutatott részlethez hasonló rendszertelen, kusza tárgyalásmód érvényesül az egész kötetben. Nézzük meg pl. a II. szakasz III. fejezetének címeit: A határozó. Névutóragos főnevek. Személyragok névutóragokkal határozóul. A névutórag személyragozása. A névutók. Névutóragot vonzó névutók. Névutók személyragokkal. A névutók személyragozása. Számnevek. Szórend. Igekötők vagy összetett igék. Hibája az is, hogy eltért az eddigi gyakorlati úttól: a helyesírást pl. mindössze egy oldalon tárgyalja a könyv utolsó lapján.

Bárány Ignác 1869-ben kiadott Magyar nyelv könyvének [14] előszavában rögzítette: „... ahol csak lehet — alkalmas kérdések segélyével — maga a tanuló által fődöztem föl az illető nyelvszabályt, és sok változatos és érdekes gyakorlatot nyújtok minden szabályhoz, hogy ez ne annyira a betanulás —, mint inkább a többszöri alkalmazás által váljék annak szellemi birtokává.” Ennek érdekében könyvét úgy építette fel, hogy felújította az anyaggal kapcsolatos ismereteket, azután előgyakorlatokat végeztetett megszilárdítás céljából, majd feladatokat közölt a gyakorláshoz. Könyvében felhívta a figyelmet arra, hogy a nyelvtanulmány ágai: olvasási ügyesség, helyesírási ügyesség, fogalmazási ügyesség és a tudatos nyelvhasználathoz szükséges nyelvtani ismeret. Helyesen látja tehát az alkalmazott nyelvtudomány jelentőségét az elméleti ismeretek mellett. Alkalmazta azt az eljárást is, hogy hibás szöveget adott a tanulók elé javításra.

Külön ki kell emelnünk a tankönyv példamutató tipográfiáját: sokféle betűtípus ügyes alkalmazásával igen jól áttekinthetővé tette anyagát. A mondattant és a szótant tárgyalta, de valóban az iskola gyakorlati céljainak megfelelően a különböző fogalmazványokkal is megismertette a tanulókat, sőt szólt a szép és kifejező olvasásról is. A könyv szűkre fogot-

Milyen hangok a következő szavaknak egyes tagjai?

Az emberek sokféleképen munkálkodnak. A gazda gabonát termeszti. A mesterember kézműveket készít. A király országot kormányoz. A vitézek védik a hazát. Még az állatok is dolgoznak. A ló szekeret von. Az ökör szánt. A kutya nyulaeskát vadász. A méh mézet gyűjt. A kis hangya élelmet keres. Én is dolgozni fogok. E könyvből igen-igen sokat olvasok.

IV. A szók is *vastag-, vékony-,* vagy *éleshangok,* aszerint, amint azokat *vastag-, vékony-,* vagy *éleshangú* tagok képezik; de vannak *vegyeshangú* szók is, így pedig azokat nevezük, melyeknek tagjai különféle hangok, p. király, vitézek.

Milyen hangok a fenebb, a III. pontban foglalt mondatok egyes szavai?

V. A magyar mellékhangok többféleképen osztályozhatók, így p.:

1) azon szerveket tekintve, melyeknek segítségével ki ejtetnek, vagy ajak-, vagy torok-, vagy nyelvhangok; *ajakhangok* a: b', p', m', v', f'; — *torokhangok* a: g', k', h'; — *nyelvhangok* a: d', t', s', sz', z', n', l', r', j', valamint a: c', es', ds', gy', ly', ny', ty', zs' is;

2) hangjokat tekintve vagy kemények, vagy lágyak, vagy értülködők: *kemények* a: f', k', p', s', sz', t', ty', h'; — *lággyak* a: v', g', b', zs', z', d', gy'.

2.

A betűk.

I. A magyar betűk kétfélek u. m.:

1) *magánhangzók,* melyek főhangokat jelölnek; ilyenek az: a, á, e, é, é, i, í, o, ó, ö, ő, u, ú, ü, ű;

2) *mássalhangzók,* melyek mellékhangokat jelölnek; ilyenek a: b', es', e', (vagy ez'), d', ds', f', g', gy', h', j', k', l', ly', m', n', ny', p', r', s', sz', t', ty', v', z', zs'.

II. A magyar magánhangzók épen úgy osztályozhatók mint a főhangok, eszerént:

1) hangtartamukra nézve vagy rövidek vagy hosszúk; melyek rövidek és melyek hosszúk?)

Bárány Ignác könyvének tipográfiai megoldása mintaszerű

tan ugyan, de a kornak és a célnak megfelelő szinten tartalmazza a leglényegesebb tényeket. Éppen ez is a hibája: egyetlen kötetben a teljes elméleti és gyakorlati anyagot rögzíteni nyilván nem sikerülhetett: tipográfiai szempontból áttekinthető volt ugyan, de tartalmilag túlságosan zsúfolttá vált.

Többé-kevésbé hasonló a feldolgozásmódja a többi korabeli nyelvtankönyvnek is, mégis érdemes külön-külön is megvizsgálnunk a múlt szá-

zad 70-es éveiben kiadott nyelvtankönyveket. Sok a tartalmi és módszerbeli bizonytalanság, de azért majdnem mindegyikben találunk néhány ma is helytálló, figyelemre méltó gondolatot.

Sőt, a 70-es évek első nyelvtankönyve különösen értékes. 1871-ben jelent meg *Szvorényi József* Elméleti és Gyakorlati Nyelvkönyve [15]. Szvorényi munkásságának az ad kiemelkedő értéket, hogy tudatosan törekedett a választékos stílus használatára és megtanítására. Korszerű nyelvédelmi törekvéséből következett, hogy került az elavultnak ható nyelvi formák használatát és megtanítását. Valóban az élő nyelvet vitte be az iskolai tanításba, és egészen modern szemlélettel ennek az élő nyelvnek magasabb szintre emelését tartotta egyik legfontosabb feladatának. (Munkásságának méltatását vö. Bakos: Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány történetéből, 122—135. o.)

Schönfeld Farkas 1872-ben kiadott nyelvtanában [16]. „... a többféle kanyarodáson általmelő gyakorlatok” sorával akarja rávezetni a tanulókat a nyelvtani ismeretekre, de óvakodik attól, hogy a tanuló elé gyakorlatokkal teleírt tankönyvet adjon, mivel „úgy a szegény gyermek a nagy erdőtől a fát nem láthatja, és a szabály velejét ki nem kutathatja”. (Előszó.) Rövid kis nyelvtanában a leglényegesebb szabályokat foglalja össze. Erénye a gyakorlatiasság.

Záray Ödön nyelvtankönyve ekkor (1872.) már 4. kiadásban jelent meg [17]. A katekizáló iskolát annyiban követi, hogy kérdéseket tesz fel, de ezekre a kérdésekre hosszabb válaszok következnek. Hangoztatja az elemzés hasznosságát. „Ez szolgáltatja a gyermek kezébe azon kulcsot, melynek segítségével könnyűszerrel juthat a nyelvtani száraz szabályismeret tárházába.” (Függelék.) Ma is példamutató módon, mintaelemzésben lépésről lépésre haladva mindent indokol. (A tanuló tanul. E mondat tőmondat, mert csak alany és állítmányból áll. Az alany benne: tanuló, mert erről mondunk valamit; az állítmány: tanul, mert ezt mondjuk az alanyról.”)

Répássy János 1873-ban kiadott Kis magyar nyelvtanában [18] számot ad arról, hogy könyve megírására az ösztönözte, hogy 1. a nép zöme sem írni, sem olvasni, sem beszélni nem tud úgy, mint kellene; 2. nincs megfelelő nyelvtankönyv: vagy igen kezdetlegesek, s azért nem célravezetőek, vagy igen gyakorlatiak, s inkább olvasókönyvek, mint nyelvtanok. Érdekes arra is felhívjuk a figyelmünket, hogy könyvét „a harmadik vagy negyedik osztály számára” írta: ez is tanúsítja, hogy a tantervi körülhatárolás még nem volt határozott.

Torkos László középtanodák számára írt nyelvtankönyve (1874.) [19] előszavában kifejti, hogy mivel ő nem nyelvbúvár, könyve megírásakor a legjobb nyelvészek munkáira támaszkodott. Van tehát egészséges törekvés a nyelvtudomány és az iskolai nyelvtani anyag összehangolására.

Itt-ott még felbukkan a latin grammatika hatása: *Bodnár Zsigmond* nyelvtanában (1874.) [20] szól az igeidők alkalmazásáról az egyszerű és összetett mondatban, ezen belül „a jelentő mód főideinek alkalmazásáról, a jelentő mód viszonylagos ideinek alkalmazásáról” stb. Bodnár Zsigmond nyelvtana e korszak terméséből is különös figyelmet érdemel. Az előzőekben említett nyelvtanírókkal szemben ő már nem elégedett meg azzal,

7. *-ász, -ész*, képző dolognevekből alkot főneveket, melyek foglalkezést jelentenek, mint *cad-ász, hal-ász, juh-ász, mular-ász*; helytelenek: *történ-ész, fest-ész, költ-ész*, mert *történi, fest, költ* nem név-, hanem igezők. Helytelen *gaz-dász* is, mert nem gazdókkal foglalkozik.

-asz, -esz képez mellékneveket: *kop-asz, mer-ész, bán-ész* stb.

8. *-s, as, os, es, és*, főnevekből mellékneveket alkot, melyek valamivel bírást fejeznek ki, mint: *hatalmas, esiu-os, kard-os* stb. Melléknevekből újmellékneveket képez, melyek valamely tulajdonságban részességet, olykor kicsinyítő értelemben jelentenek, mint: *sár-gás, sötét-es, kék-es* stb.

Melléknevei néha főnévi értelmet is vesznek föl, mint *mén-es, fenyv-es, káposztá-s, körtvély-es, asztal-os, kalap-os* stb.

Néha módot és szokást fejez ki, de ekkor rendszeren az *i* képző után járul, mint *ur-i-as, erély-i-es, ház-i-as, nép-i-es* st.; de: *gyermek-es, asszony-os, férfi-as, magyar-os* stb.

9. *-d, ad, od, ed, öd*, kicsinyítő képző, mely néha megkettőztetik: *kicsi-d, könnyű-d, gyöngéd, apró-d*; kettőzve: *kicsi-ded, könnyű-ded, kerek-ded, tojás-dad*. — E kicsinyítő képző jelentkezik még *di* alakban is, mint *vak-os-di, katonás-di, okton-di* stb.

A melléknévképzőtől különbözik a helynévképző *d*, vagy némely szókban *gy*, mint *Almos-d, Vá-rad, Füge-d, Nyáras-d*; — *Somogy, Halmagy* stb.

10. Az *i* majd minden beszédrészből alkot mellékneveket, névutókhöz is függeszthető, mint *pest-i, szeged-i, kert-i, föld-i, pünköszt után i, természet fölötti* stb.

Használtatik a régi *bel, bél* raggal is, mint *ágy-bel-i, láb-bel-i, java-bél-i, kor-om-tel-i, kor-od-bel-i*, stb. de a többi ragos nevekkel való összekapcsolása nem ajánlatos, mint: *hatalom-mal-i visszafűs, szorgalmá-ról-i véleményem* stb. Helyesebben mondjuk *való-val: szorgalmáról való véleményem, vagy véleményem Pista szorgalmáról* stb.

11. Az *-atlan, -etlen* vagy *-talan, -telen* melléknévképző a szónak fosztó értelmet ad, *tud-atlan iz-etlen, haszon-talan, törvény-telen* stb.

Sokan nem az egész közpöbe, hanem csupán a *lan, ten* szótagba helyezték a fosztó-értelmet, azért az *at, et, ta, te* részeseket kihagyták, s e felfogást nevesebb írónk is követvén, *álthat-atlan* helyett *álthatlan* *t, nélkülözhet-etlen* helyett *nélkülözhetetlen* stb. írtak.

Bodnár Zsigmond tájnyelvi és nyelvtörténeti vonatkozásokat is közöl

hogy a nyelvi tényre egy-két példát adjon, hanem szövegkörnyezetben, irodalmi példákon szemléltette azokat. Ez igen nagy érdeme, ugyanakkor azonban igen megnehezíthette a diákok dolgát, hogy idegen nyelvi analógiák, nyelvtörténeti adatok és nyelvjárási jelenségek egyaránt előfordultak a könyv lapjain; pl. az „önhangzók illeszkedését” tárgyalván a következőket írja: „A régi nyelv nem tartotta meg, sőt egyes szójárások máig sem tartják meg e törvényt, pl. A Halotti Beszédben: halál-nek, pocul-nek, a Bécsi Codexben: magas-ség; a göcseiek: villával, magának stb. — A szóösszetételben, az igekötőknél és a felső fok képzésénél az irodalmi

nyelv nem tartja meg, pl. melegágy, hófehér, lejár, elhoz, legmagasabb, legjobb stb.” (10. o.) — Nem az a hiba, hogy Bodnár nyelvtörténeti, nyelvjárási jelenségekre is kitér; ez inkább érdeme lehetne. De nem találta meg a helyes mértéket: túlságosan sok az ilyen jellegű anyag.

Igen hasznosak viszont a nyelvhelyességi vonatkozással kapcsolatos megjegyzései, többek között az igék használatáról: „Sokan a képességet, lehetőséget *tud*, *lehet* és *ható* igével szokták kifejezni anélkül, hogy kellő különbséget tennének használatukban, pedig pl. egészen más: Jancsi nem tud beszélni (még nem tanult meg vagy képtelen, ügyetlen rá); Jancsi nem beszélhet (pl. rekedt; hiányzik a természeti lehetőség). Nem lehet beszélnie (mert meg van tiltva, erkölcsi lehetőség). — jól tud írni (megtanult); ő írhat (mert nem fáj a keze, egészséges stb.): neki lehet írnia (mert van ideje; semmi sem tiltja őt el).” (49—50. o.) A nyelvi normák egységesítése, kialakítása szempontjából is fontos részletei ezek tankönyvének, melyben még számos ilyen részlet található (pl. párhuzamba állítja azokat az igéket, amelyek mást jelentenek ikesen és iktelenül (50—52), vagy az igeragozással kapcsolatos számos nyelvhelyességi megjegyzés).

Bodnár nyelvtana nyomán dicsérő és elmarasztaló bírálatok egyaránt megjelentek, és megélénkült a vita a magyar nyelvtankönyvekről [21]. A Néptanítók Lapjában közölt könyvismertetések jól jelzik a felmerülő problémákat. Ezeket összegzi 1876-ban az „újabb magyar nyelvtankönyvek” egyik bírálója: „Az első népiskolai magyar nyelvtantól kezdve le a legújabbakig egyik sem tudta megoldani a nyelvtanítás igazi célját. Az a csudálatos methodikátlanság, mely a Révay-féle népiskolai nyelvtantól kezdve mindegyikben uralkodott, az a hóbort, mely a nyelvtani szabályok systematikus zűrzavarát egy jó fokos könyvben odanyomta a gyermek kezébe, lehetetlenné tette, hogy valamire menjünk. És sok helyt azoktól a „nyelvtudományok”-tól (mint Verseghy a népiskolai nyelvtant nevezte) való horror rá is vitte iskola-mestereinket, hogy inkább nem is tanítottak semmit; talán jobb is volt, a magyar gyerek bizonyára nem bánta meg [22]. Az elmarasztaló kritika különösen *Madzsar János* nyelvtanára vonatkozik: Madzsar nem nyelvtant írt, csak példatárat adott. De ez is bátran elmaradhatott volna: „Összefüggetlen, egymással értelmi kapcsolatban nem álló mondatokon tanulni a nyelvtant, ma már túlhaladott álláspont.” — „Ha most már a közlött mutatótáblán végig pillantunk: meg kell bennünket lepni annak az összevissza hányt limlomnak, annak a rendetlenségnek, mely e könyvben a methodikai rendszer helyét bitrolja.” (451. o.) De nem kevésbé elmarasztaló kritikát kapott *Lábos Imre* Gyakorlati Nyelvtana is: „Módszere jó részt a régi slendrián.” (Uo.) *Mártonfy Márton* nyelvtanáról (1879.) azt állapítja meg, hogy a maga nemében jó könyv: „Hamisítatlan portékát ad, ha nem is első kézből. Szarvas, Riedl és Budenz szülte Komáromyt, Wolfot, ezek Gyulay Bélát, ez Nagy és Mártonfy könyvét, az Torkos és Bodnár theóriáit. Az anyag és az elvek azonosak, csak a feldolgozás más.” (Uo.)

Gyulay Béla [23] nyelvtankönyve (1876.) azért érdemel különösebb figyelmet, mert ma is aktuális problémára utal az előszóban; „Több év óta a főváros egyik polgári fiúiskolájában a magyar nyelv tanításával

foglalkozván, tapasztaltam, mily nagy ugrás, különbség van az (elemi) népiskolai, s az eddigi középiskolai nyelvtanok és nyelvoktatás között. S ez ugrás, e különbség a nyelvoktatásra mondhatatlan káros, és engem arra indított, hogy oly nyelvtant készítsék, mely egyrészt mintegy ismétlése és folytatása legyen a népiskolában megszerzett nyelvismereteknek; másrészt a tanításmód is olyan ti. szemléltető, olvasmányból kiinduló legyen, mint az (elemi) népiskolákban.” A középiskolai nyelvtanoknak közös hibájuk volt továbbá az, hogy a grammatikai oktatást az „íránytánitól” egészen elválasztották, sőt — mondhatni — ez utóbbira semmi, vagy csak igen csekély súlyt fektettek. A mennyire lehetséges volt, én e kettőt egyesítettem nyelvtanomban...” — Tárgyalja a hangtant és a helyesírást is: „... az első a mindinkább elharapózó hatás (affectáló) ejtés, a második a hibás írás egyedüli orvosszere.” Gyakorlati céljának megfelelően két új rész is van nyelvtanában: a rokonértelmű szók s a hibás szók és szólások ismertetése.

A sok szép terv, elgondolás megvalósítása azonban már nem ilyen sikerült. Egy korabeli bírálat szerint „A tárgyalás menete: olvasmány, ismétlő és kifejtő kérdések, szabály. Az egyes részek túlságosan elkülönülnek, nem épülnek egymásra. Az olvasmányok egy-két kivétellel oly infamis rosszak, hogy még a szünet- és hangulatjelzést is csak negatíve lehet rajtuk tanítani... nem mindig állnak helyükön és sokszor akármiféle szabály is következtetett volna utánuk.” A Nyelvőr és más tekintélyek iránt sokszor elragadja a szerzőt holmi „széptevési jámborság”, s olyan dolgokat is felvesz nyelvtanába, melyek még „sub iudice” vannak (pl. az ikes igék).” Előnye: szakított a „nyelvtani slendriánnal”, tudja, hogy „a magyar nyelvészet is halad, nem beszél többé hangugratásról és ilyesmiről, hanem az új vívmányokat alkalmazza”. (Néptanítók Lapja. IX. 28. o.) Nyilván nem jól szolgálta a tanulhatóságot a rengeteg anyag, az adatok halmaza (még nyelvtörténetieké is!). Pl. a tárgyias igéknél felsorolja az igeképzőket, a)—f) pontban, s ezek között találjuk:

„d) Csak z-vel készülnek oly igék is, melyek többnyire ikesen használva, mint önhatók lépnek föl, s szintén az illető tárgynak megteremtését, előhozását, vagy a tárggyal való ellátódását fejezik ki, pl. bimbó-zik, levele-zik, virág-zik. Vagy a -d képzővel párosulva pl. övedzik (a Nádor kódexben: öv-ed-özik), cso-mo-d-zik.”

Ez az egyetlen kis részlet is mutatja, milyen messze távolodott nyelvtanításunk a tantervben megjelölt gyakorlati céloktól. Ez a megfogalmazás bizony még a „felső nép- és polgári iskolák” növendékei előtt sem tehetne vonzó tárggyá a nyelvtant.

Még ugyanebben az évben, 1876-ban *Brassai Sámuel* is szól „az anyanyelvbéli oktatás taneszközeiről” [24]. Kifejti, hogy az anyanyelv tanulására is szükség van, elsősorban az idegen nyelvek megtanulása céljából, de „... világos, hogy a nyelvtani fogalmak ismerete nem önálló vagy végcél. Ezt bizonyítani feleslegesnek tartom, s azt mondom a helyett, hogy mint esz-köz sem nélkülözhetetlen a végre, hogy jól beszéljünk sőt írjunk is. Legió a száma az életben és irodalomban azoknak, kiknek nyelvtani fogalmaik nem, vagy tökéletlenek voltak, még is jól beszéltek vagy írtak, sőt ma sem hiszem, hogy ne akadjon elég példája. Homerus nem tudott

grammatikát, s az Iliast írta. Ellenben az Alexandriai grammatikusok kezétől nem ismerünk irodalmi remeket. Hanem igen is eszköze, legalább közben járója a nyelvtani fogalmak birtoka az idegen nyelvek tanulásának.” (402. o.) — Fontos a nyelvtan tanulása a helyesírás miatt is, de ahhoz nem szükséges a nyelvtan egészének rendszeres tanulása. A helyes nyelvi formák használatát is nehéz tanítani; sokszor a nyelvészek sem értenek ebben egyet: amit az egyik hibának tart, azt a másik pártolja. Mihez tartsa magát a nyelvtaniró? (403. o.) „Nem jelenti ez azt, hogy ki kell vennünk a népiskola tárgyai közül a nyelvtant. Csak a gyerek kezéből kell kivenni, s át kell tenni a tanítóéba. Tanulja és tanulmányozza azt a tanító, s azután használjon fel belőle az oktatásban annyit, amennyit tud.” Ezután alapos bírálatot ad Gyulay Béla Magyar Nyelvtanáról.

A nyelvoktatásnak természetesen voltak védelmezői, sőt hangot kapott az a felismerés is, hogy az anyanyelvi ismeret minden más oktatásnak alapja: „Aki tanítással foglalkozik, felismerhette a nyelvoktatás szerepét, s bizonyára azon meggyőződésre jutott, hogy az ismeretek tartós élete a nyelvoktatástól függ. Életkérdés tehát ez minden tárgyra nézve, mert nélküle a fejlődésre képtelen csírákat ültetnénk a növendékek lelkebe.” Az anyanyelvi nevelés nem is lehet eredményes, hiszen „használató nyelvtant még nem mutathatunk fel”. A régi nyelvtankönyvek csak a száraz szabályokat adták: az újabbak ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy olvasmányokat is vettek fel tankönyvükbe. Az olvasmányok után „a szabályok ragyognak, valamely régi tankönyvből kiszedve, vagy valamely értekezésből átvéve, amit az irodalom még nem is fogadott el, sőt igen gyakran idegen nyelvből lefordított szabályok is találhatók tankönyveinkben” [25].

A nyelvtanítási vitában hallatja szavát *Simonyi Zsigmond* is, aki a nyelvtudomány egyéb ágazatai mellett a nyelvtanirodalomnak is kimagasló egyénisége. Számos cikkében emel szót a rendszeres nyelvtanítás mellett, és hogy elő is segítse annak eredményességét, maga is megírja nyelvtankönyvét, példát mutatva az elmélet és gyakorlat helyes összekapcsolására [26]. Nyelvtanában mondattani alapról indul ki, hangoztatott elveinek megfelelően. A jól használható, modern nyelvtankönyveket a gyakorló pedagógusok elismeréssel fogadták, de a hivatalos álláspont értelmében sok támadója is volt, éppen nagyon újszerű nyelvi szemlélete miatt [27]. Magyar nyelvtan mondattani alapon című munkája (1877.) később több kiadást ért meg, Kis magyar nyelvtana hat kiadásban, a Magyar nyelvtan felsőbb osztályok számára négy kiadásban jelent meg. Az 1879-ben a felsőbb osztályok számára kiadott nyelvtana már vitathatatlanul tudományos alapokon áll, tudományos ismereteket terjeszt. Már a Bevezetésben szól a nyelvi változásokról, nyelvemlékeinkről, nyelvjárásainkról, nyelvrokonainkról, és a hangoktól elindulva a szótanon és mondattanon keresztül teljes, alapos, színvonalas nyelvtankönyvet adott olvasói és tanulói kezébe. De meg is indokolta, hogy miért van erre szükség. „A magyar nyelvtan tehát a magyar köz nyelvnek törvényeit és szabályait azoknak, kik nem tudnak magyarul, összeállítja és az általános magyaros nyelvszokásból s a jeles írókból vett példákkal megvilágosítja: azoknak pedig, kik már tudnak magyarul, megmagyarázza e nyelvnek szavait és

A *-vel* ragot használjuk még a középfokú kifejezések mellett a mérték meghatározására, mellyel egyik tárgy a másikat fölülmulja; p. sokkal jobb; száz emberrel több, ezer harcossal kevesebb; tíz méterrel hosszabb v. rövidebb.

474. Némely szavakkal csak azt szoktuk meghatározni, milyen fokon áll, minő erővel történik a cselekvés; p. *így* elfutott, mintha itt sem lett volna; *annyira* szereti; *nagyon* v. *igen* búsul; *erősen* v. *keményen* megfeddette; *rendkívül*, *szerfölött*, *fölötte*; *jól* v. *jócskán* ettek; *meglehetősen* eltelt az idő; alacsonyabb fokokat jelölnek: *kissé*, *egykevésbé*, *kevésbé*, *legkevésbé*. — Ezek a fokhatározók nem csak igékhez járulnak, hanem határozókhöz és melléknevekhez is, s az utóbbiaknál a tulajdonság v. mennyiség fokát jelölik; p. *így* elfutott, *annyira* lement, *nagyon* messze, *kissé* hátrább; *annyira* lágy, *erősen* borsos, *igen* nagy, *nagyon* jó, *fölötte* nehéz, *kissé* hosszú, *kevésbé* vitéz; *igen* kevés, *nagyon* sok.

Némely határozók az állítás módját, a bizonyosságnak kisebb-nagyobb fokát jelölik meg. Ide tartozik először is az igenlés és tagadás: *igen*, *bizony*, *biz*, *bezeg*, *valóban*, *csakugyan*, *igazán*; *nem*, *ne*, *sem*, *se*. Aztán a lehetőség, valószínűség, kételkedés: *talán*, *tán*, *netalán*; *valószínűleg*, *némileg*, *majd*, *majdnem*, *majdcsaknem*, *szinte*; *alig*, *bajosan*, *nehezen*. Végre a megszorítás: *csupán*, *csak*, *pusztán*, *egyedül*, *kizárólag*.

475. Vannak módhatározók, melyeknél a rag elmarad: így sokszor a fosztó mellékneveknél (471); továbbá: *ép* úgy (e h. *éppen* úgy, mint *máskép* e h. *másképpen* 472); *jobb* szeretem (*jobban*); *készebb* v. *inkább* mindent megteszek (e h. *készebben*; *inkábban*); *kiszállt-képpen*; *részlet*, *haránt* (v. *részletosan*, *harántelősan*); *hamar* (*hamarosan*); *cseszeg*; *haragutthonok*, *négykézláb*; *bizony*, *biz*.

b) Az okhatározó.

476. Az okot, különösen a kényszerítő okot, rendszeren a *miatt* névutóval jelöljük. P. Megrendül a csapás miatt. (A.) Keszoródnak hja lesz miatta. (A.) A vész miatt betértünk tűzhelyedhez. (Vach. S.)

Régibb nyelvünkben a *miatt* eszközhatározó volt, tehát a. m. *által*; P. E könyv megvégeztetett Németi György keze miatt. (Münch. c.) Zríni keze miatt volt ennek halála. (Zr. »Megrendül a csapás miatt« szintén a. m. a csapás által.) Előfordul *miatt* alakban is: Ne kiáltsa mind ez világ azt, hogy

Simonyi Zsigmond példát mutat az elmélet és a gyakorlat összehangolására

kifejezéseit, s összeveti más nyelvek kifejezéseivel, hogy így meglássuk, a magyar ember gondolkodása módja miben egyezik más népek gondolkodásával, s miben tér el tőlük.” (VIII.)

Simonyi működésével egy új, tudományosabb nyelvtanirói korszak kezdődött. Még a ma nyelvtanirói számára is példaként állhat elmélyült, alapos, ugyanakkor gyakorlati vonatkozású modern tárgyalásmódja.

Természetesen Simonyi nyelvtana sem jelenthette azt, hogy egy csapásra egységesült volna minden területen a nyelvtant tanítók elgondolása. Hiszen pl. ő elismeri az ikes ragozást, Riedl Szende és Szarvas Gábor nem.

Így érthető, hogy *Mártonfy Márton* 1879-ben még mindig azt panaszolta, hogy „a tudomány egy ágában sem tapasztalhatni oly nagy fejtelenséget... A hány író, annyi rendszer. A hány tanító, annyi methodus, annyi szabály” [28]. Mindaddig problematikus lesz a magyar nyelvtan tanítása — írja —, „míg abban határozott alapra nem helyezkedünk...” A könyv csak segédeszköz, emlékeztető a tanuló kezében. — *Mártonfy* anyagfeldolgozási módszere nem éppen szerencsés: adott egy hosszabb szöveget, abból több tételt is levezetett, így meglehetősen sokáig foglalkoztak egy-egy szöveggel. Bár közölt néhány gyakorlatot, száraz, unalmas, nehéz feldolgozásmód ez.

Ugyancsak 1879-ben jelent meg *Nagy János* nyelvtana [29]. Mint maga is írta előszavában, mintának használta Riedl Szende, Torkos, Szvorennyi, Bodnár nyelvtanát. Nem adott helyet könyvében a vitás problémáknak, „mivel az nem iskolába való” Gazdag példatárát a gyakorlati igényeknek megfelelően állította össze. Tárgyalásmódja nem öncélú grammatizálás. A nyelvtani kérdések tisztázása mellett a helyesírási vonatkozásokat is megmutatta: az igeragozásnál pl. ilyen példákat ad: „Sírtam, de a halott mitsem hallott zokogásomból. Értem, hogy mit tevék értem. A szülő leve ártalmas leve.” (67. o.)

Az 1868. utáni néhány évben megjelent nyelvtankönyvek tehát igen változatos képet mutatnak mind a megtanítandó anyag, mind a módszer tekintetében. Ez azt bizonyítja, hogy az első tanterv nem adott eléggé biztos útbaigazítást a nyelvtan tanításához. Ezt tanúsítják a *Péterfy Sándor* által közreadott gyakorlati tanítások is. (1880.) [30] Ennek során a szerző a következőket írja: „Sokan még ma is a nyelv törvényeit akarják megtaníttatni a gyerekeknek, megtanítják őket a szófajokra, a beszédrészekre, s csudálatosnak tartják, hogy 9—10 éves tanítványaik hiba nélkül tudnak elemezni, ugyanezek a gyermekek pedig nem tudnak egy levelet hiba nélkül megírni.” Csak azokat a nyelvtörvényeket tanítsuk meg, amelyek szükségesek a helyesírás és a helyes olvasás elsajátításához. Ilyen is van elég. Mondattani alapból, szövegből induljunk ki.

Ugyanebben az évben *Erdődi János* a nyelvoktatás módszertanáról szólva [31] az elmélet jelentőségét hangsúlyozta. Mint előszavában kifejtette: az elméleti részre nagyobb súlyt fektetett, mert növendékeit nem dresszírozni akarja, hanem képezni, elmélet nélkül pedig a tanítás nem egyéb, mint dresszúra. — Mint korra jellemző vonást jegyzem meg, hogy a gyakorlati részt az egy tanítóval bíró iskolák számára készítette el. De távolabbra nézett, mint a tantervi előírás (a beszéd- és íráskészség fejlesztése), mert a nyelvtan tanításával kapcsolatban hangoztatta a nyelv társadalmi jelentőségét és a gondolkodás fejlesztésében betöltött szerepét is. „A nyelvoktatás fontossága” cím alatt ezeket írja: „A nyelv azon közeg, melynek segítségével közlekedésbe léphetünk embertársainkkal; — ez azon kapocs, mely az embereket összetartja, s népekké, nemzetekké tömöríti; — a nyelv azon eszköz, melynek segítségével mások szellemi kincseit tu-

domásul vehetjük, s magunkévá tehetjük; — a nyelv az összes gondolatvilágnak kulcsa, mert a beszéd és gondolkodás oly szorosan függnek össze egymással, hogy gondolkodás nélkül beszéd és viszont beszéd nélkül gondolkodás nem is képzelhető; — a nyelv azon közvetítő, melynek segítségével a külvilágot lelkivilágunkká tehetjük.” (7. o.) Éppen ezért fontos a nyelvérzék nyelvtudattá fejlesztése. (96. o.)

A Néptanítók Lapjában Belicza József nyelvtankönyvének ismertetésével kapcsolatban *Király Pál* megjegyezte, hogy „eddigyi magyar nyelvtani kézikönyveink között csakugyan bajos volna csak egyet is megnevezni olyat, amely mind a nyelvtudomány, mind a pedagógia igényeinek kielégőleg eleget tesz...” [32]. Majd kifejtette: Belicza könyve a növendékek igényeit nem tudja kielégíteni, mivel megpróbálja az egyetemen újonnan lábra kapott nyelvtani elméleteket, de nem eléggé öntudatosan, s úgy részint ő, vagy éppen elavult, részint pedig még tisztázandó új tanok vegyülékéből raggatja össze a magyar nyelv alkotmányának alapjait.

A haladás mégis nyomon követhető. *Bihari Péter* az analitikus tanítási mód mellett a szintézis megvalósítását is sürgeti: „ az analysis és synthezis egyik a másiknak próbája” [33].

Az előzőkben láttuk, hogy a 80-as évek elejére változatos elgondolások, nézetek szerepeltek egymás mellett. Továbbra is élénk maradt ennek következtében a kritikai tevékenység. Majdnem minden nyelvtankönyvnek akadt bírálója is, és a bírálatok meglehetősen élesek. Így *Danninger József* 1880-ban megjelent mondatтанát [34] kritikusa önállóság és alaposág nélküli kényes kis munkának nevezi, megkérdezvén: értekezés ez vagy kézikönyv? Egyiknek sem jó. Nincs olyan tanterv, melynek ilyenre szüksége lenne. Őt megnevezett forrása közül három német, ez nyomot is hagyott rajta [35]. Pedig maga *Danninger József* is számba veszi a nyelvtani irodalom helyzetét. [36]. Számot ad arról, hogy *Komáromy* megbírálta *Simonyi* nyelvtanát, mert nem értett vele egyet. Márpedig, ha egyik szaktanár nem érti meg egy másik szakember könyvét, hogyan értené meg a tanuló. Példákat idéz ezután a különféle nyelvtanokból, ahol azok egymással ellentmondó megállapításokat tesznek.

Erőre kapott a kritikákban az elvakult, személyeskedő, elfogult hang is: ezt bizonyítja *Rákossy Sándor* bírálata *Simonyi* nyelvtanáról [37]. Ez a „bírálat” tanúsítja, hogy nem volt könnyű a nyelvtaníró dolga. Szórszálhasogató kifogások tömegét adja *Rákossy*. „Mikor én ezt a három részből álló magyar nyelvtant kezembe vettem, azt kérdeztem magamtól: hogy lehetséges az, hogy végzett ember, aki bölcs: tudor, tanár, nyelvtaníró, lapszerkesztő és Isten tudja még mi, máig sem tudja, hogy *szók* és *szavak* között mi a különbség...” (9. o.) Idézi a nyelvtankönyv egyik példáját: „Kiket én kapattam fegyvert fogni csatán. — Ez Arany verse, a kinek sok ilyen kificzamított mondata van... De S. Zs. átvesz mindent, nem bánja ő, vajjon gyermeknek való-e vagy nem. Ebből látszik, hogy ő nem képes megkülönböztetni, mi nyelvtanba való, mi nem. Ez minden éretlen írásnak jellemzője.” — Ide illik *Brassainak* a következő megjegyzése: „Nem hallatlan dolog, hogy a tudatlanság a tudást leckézzé; de ilyen mértékben, mint nálunk a nyelv ügyében, aligha történt valaha és vala-

hol.” (10.o.) Ilyen öntelt, visszataszító megnyilatkozások, amelyek még Simonyit és Arany Jánost sem átalították kikezdeni, aligha használtak a nyelvtanirodalom fejlődésének. — Nem kevésbé elmarasztaló véleményt közölt Simonyi nyelvtanáról Thewrewk Árpád [38], aki mottójában nyelvtani karikatúrának nevezi Simonyi munkáját („c’ est la caricature d’ une grammaire”). Véleményét tömören így foglalja össze: „Azoknak az iskoláknak, hol a Simonyi-féle tős-töves nyelvtan szerint oktatják, vagy jobban mondva oktalanítják a szegény tanulókat, kijutott az egyiptomi csapásokból az egyik t. i. az egyiptomi sötétség.” A könyv megjelenése óta veszélyben a magyar nyelv ügye — kongatja meg a vészharangot Thewrewk. Felháborodásának fő oka, hogy Simonyi feltételezte a tővéghangzót mint nyelvtörténeti jelenséget. Pedig szerzőnk szerint — ezek kötőhangzók.

Maga Hunfalvy is ellene volt Simonyi nyelvtanának, és sorra megmutatta azokat a részleteket, amelyek szerinte az iskola szempontjából célszerűtlenek. Szerinte a mondattani alapon álló nyelvtanok igen sok kárt okoztak. Mi lehet a járható út? „... a mely nyelvnek az alaktana oly dúsgazdag, mint a magyaré, ott két sorbeli, egymástól nagyon különböző kategóriákat kell tárgyalni, úgymint alaktani és mondattani kategóriákat. Ezeknek együttes felfogására és megértésére a gyermeki ész nem alkalmas...” Simonyi magyarázatait nem tankönyvbe, hanem a tanár szájába valónak tartja. Szerinte az utasításoknak megfelelően a nyelvtanítás nem annyira a magyar nyelvet, mint inkább a mondatelméletet akarja ismertetni [39].

Simonyi Zsigmond céljául tűzte ki, hogy megszüntesse a nyelvtudomány és az iskolai nyelvtanítás között mutatkozó szakadékot, és tudományosabbá akarta tenni az iskolai nyelvtanítást is. A kritikusok megjegyzései is bizonyítják, hogy valóban rendezésre szorult már a nyelvtudomány és a nyelvtanítás viszonya. A nyelvtudomány művelői elmarasztalták a nyelvtankönyveket, de a gyakorlati kérdések kimunkálásával maguk nem mutattak példát a kettő összekapcsolására. A nyelvtanírók viszont még tisztázatlan tudományos nézeteket is bevettek nyelvtankönyvükbe. Bakos József ezt a kort jellemezve a következőket írja: „... két véglet jelentkezett: 1. Az iskolai leíró nyelvtankönyvek szerkesztői, írói és a praktikus nyelv-művelési, nyelvhelyességi szakkikkek munkásai kritika nélkül „experimentáltak” az egyre fejlődő nyelvtudomány újabb és újabb vívmányait... A nyelvi tényeket elemző elméleti, nyelvészeti anyag rendszertelen és módszertelen felsorakoztatásából azután sok logikai és pedagógiai következetlenség született. 2. Nem volt megfelelő az „előadás” a „tannyelv” sem, s egyes szerzők olyan „nyelvtankönyvi irályt” honosítottak meg az ijesztően nagy számú iskolai magyar nyelvtankönyvekben, aminek nem sok köze volt sem a tudomány szaknyelvéhez, sem az élet természetes nyelvi formálásához” [40].

A szenvedélyes hangú viták ellenére Simonyi nyelvtana hosszú éveken keresztül volt használatban, és töltötte be jól a maga hivatását.

Kétségtelen, hogy a korabeli kritikák sokszor elhamarkodottan ítélték. Így pl. *Szinnyei* könyvével [41] kapcsolatban Brassai is meglehetősen gyorsan alkotta meg a maga véleményét: „Megvallom, hogy idáig érkezve s futólagos áttekintésre meggyőződve, hogy a könyvbéli elemzés is ezzel

A
MAGYAR NYELV

A KÖZÉPISKOLÁK HETEDIK OSZTÁLYA SZÁMÁRA
ÉS MAGÁNHASZNÁLATRA

23276*

ÍRTA

SZINNYEI JÓZSEF

egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia rendes tagja

*

NYOLCADIK, JAVÍTOTT KIADÁS

PFEIFER MANKO
KÖNYVKERESKEDÉSE
BUDAPESTIEN
IM. SZ. SZ. SZ. SZ. SZ. SZ.
(BEMÉLT SZÜLT AN-ÉT)
1926

BUDAPEST
KIADJA HORNYÁNSZKY VIKTOR
1911

Szinnyei József középiskolai nyelvtanának címlapja.

egy húron pendül, a vizsgálatot magamra nézve befejezettnek tartottam, s a könyv felett pálczát törtem. Ugyanis az a meggyőződésem, hogy az akroamatika methodus csupán az egyetemre és vegyes közönség előtt tartott nyilvános felolvasásra való...” [42]. — Hogy mennyire tisztázatlanok az elvek és a módszerek, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönynek ugyanabban a számában még két bírálat foglalkozik a könyvvel, azok dicsérik (Komáromy, Malmosi). Ko-

094151

IHÁSZ GÁBOR

MAGYAR NYELVTANA.

KÖZÉPISKOLÁK HASZNÁLATÁRA.

Huszonnegyedik kiadás.

A NM. KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM ÁLTAL ELFOGADOTT
TANKÖNYV.

ÁTDOLGOZTA

BARBARICS RÓBERT.

RENDES TANÁR.

BUDAPEST, 1885.

LAMPEL ROBERT KÖNYVKIADÁSA

Wellinger Str.

Ihász Gábor nyelvtana: a 24. kiadás címlapja

máromy Lajos pl. kifejti, hogy minden támadás ellenére több kiadást megérttek ezek a nyelvtanok: „A tudományos alapot, melyen e könyvek állnak, azt hiszem, hiába döngetik a támadók.” Csak Szinnyei „használhatóbb módon adja elő az új irány tanítását” [43].

Lendített-e a sok kritikai észrevétel a magyar nyelvtanírásán? 1883-ban jelent meg *Vargyas Endre* nyelvtankönyve [44]. Mi az, amit Vargyas normaként tanítani kívánna a falusi népiskolák számára? Egyszerű, világos szabályokban adja a legalapvetőbb ismereteket: Hangtan: egy rövid

oldal. Utána: „Vegyétek elő olvasókönyveteket, olvassátok valamelyik olvasmány első mondatát, s elemeztétek az eddig tanultak nyomán az egyes szavakat hangtanilag. Mondjátok meg: minő hangokból áll mindegyik szó? melyek az egyes szavakban a magánhangzók? melyek a mássalhangzók? milyenek az illető magánhangzók a kiejtés időmértéke szerint? milyenek a kiejtés magassága szerint? milyenek az illető mássalhangzók jegyeikre nézve?

Feladatok: Írjanak a tanulók hangsorokat rövid és hosszú hangokkal, mély-, közép- és magashangú szókkal stb.

Szótani elemzés: melyek a könyvrészletben a gyökérszók, melyek a képzett szók? Vannak-e egyszerű és összetett szavak a szövegben?

Megkívánja a mondatelemzést, végeztet szövegkiegészítést. Külön tárgyalja a helyesírási és fogalmazási ismeretek tanítását. A nyelvhelyeségi tudnivalókat a maguk helyén megemlíti.

A maga korában ügyes, jól használható tankönyv lehetett, szerzője tanult elődeitől.

Még mindig nagy népszerűségnek örvendett *Ihász Gábor* nyelvtana, melynek 1885-ben már 24. kiadása jelent meg, Barbarics Róbert átdolgozásában [45]. Ez a középiskolák számára adott feldolgozás hangtan, szótan, mondattan sorrendben paragrafusokba szedve adja a szabályt, gazdag példatárral. Az egyes fejezetek után sok gyakorlati példát is közöl.

A kor nagy tekintélyű nyelvtudósa, *Hunfalvy Pál* nem volt híve a nyelvtan tanításának. Szerinte a népiskolában nem kell nyelvtan, csak jó olvasókönyv (Nyelvtudomány és nyelvtanítás).

A Néptanítók Lapjának hasábjain is tovább folytatódik a küzdelem a túlságosan elvont logikai nyelvtanítás ellen. Egyik cikkíró egyenesen a tanítót teszi felelőssé azért, ha egy gyermeket meg kell buktatni magyarból. „Hiszen a gyermek — ha öntudatlanul is — már ismeri azt a nyelvet. A gyermek legfeljebb a benne meglevő képzeteket nem tudja szóba öltöztetni.” A tanító feladata, hogy erre a gyermeket képessé tegye [46].

Még mindig sok a kifogás a tankönyvek színvonalával szemben. *Árva József* nyelvtankönyvének egyik bírálója [47] egy — napjainkban is sajnálatosan gyakori — tényt közöl; „Panaszol az egyetem a középiskolára, s ez viszont az elemire, hogy az átbocsátott tanítványok gyengesége lehetetlenné teszi a tanítást.” Pedig inkább a tankönyvekben van a hiba, mint a tanítóknál, mert ha ilyen tankönyvből tanul a gyermek, akkor nem lehet „fegyelmezett észjárású” tanuló küldeni a középiskolába.

Néhány évvel később viszont egy polgári iskolai tanító azt állapítja meg, hogy „... a tanítás sikertelenségének okát magában a tanítóban, illetve az ő helytelen methodikai eljárásában találjuk fel”. A tanulók ui. a Nagy László-féle nyelvgyakorlót használják. Sokan helyesen, minden grammatizálás nélkül gyakorlatias módon tanítanak ennek alapján, de hibáznak azok, akik azt a nyelvgyakorlót tankönyvül használják. Lélekölő munka ezeket a szabályokat bevágtatni úgy, hogy a tanuló alkalmazni nem tudja [48].

A nyelvtudomány eredményeinek felhasználása mellett *Király Pál* az élő nyelvre is tekintettel volt: Előszavában kifejtette: munkája elkészíté-

sénél tekintetbe vette és fölhasználta nyelvtudományi irodalmunk minden ide illő oktatását, de vonakodott engedelmesen követni bármely tekintélyt, ha azt látta, hogy tanítása az élő nyelvvel ellenkezik [49]. Könyvét azonban nem a tanulóknak szánta. Könyve a tárgy felfogásában annyiban tér el a legtöbb nyelvtanírótól, hogy a nyelvet nem annyira logikai, hanem inkább lélektani alapon vizsgálja és magyarázza. A könyv anyagának nagy része nem is arra való, hogy a tanulóknak leckéül feladassék, hanem „főleg az élőszóbeli magyarázatok segedelmére való”. A szabályokat világosító példákat — mint írja — általában legkiválóbb íróink műveiből és a népköltészetből szedegette. Érdekes, hogy míg az élő nyelvre van tekintettel anyagának összeállításánál, addig — bár a szabályt bő példatárral szemlélteti — gyakorlatokat, feladatokat nem közöl, és példatárában is csak elvétve közöl élő nyelvi anyagot.

Hiába világos azonban a célkitűzés, hiába ismerik el a nyelvtanítás jelentőségét, a célt *Deme Károly* megállapítása szerint [50] alig közelítik meg: „... nálunk a magyar nyelvtanítás nagy fontossága általánosan el van ismervé. A tárgy fontosságához a kellő jóakarát és buzgalom is megvan a tanítóknak, de ennek dacára a fő cél, hogy képesíttessék az ifjúság arra, hogy gondolatait szóval és írásban helyes magyarsággal kifejezze: a téves vélemények, az egyöntetűség hiánya, a nyelv tanításában a pedagógiai és logikai következetlenség miatt alig közelítették meg.” (9.o.) A nyelvtanítás hiányosságai között első helyen említi a nyelvészek hiúságát. „Az egyik kardoskodik, hogy «valószínűleg» így van, a másik nem engedi, mert «lehetséges», hogy másképpen van; a harmadik meg erősen állítja, hogy «föltehető», miszerint se nem így van, se nem úgy van.” (10. o.) — Hiba az is, hogy „nyelvészeink a különbségig keresik a nyelvben a régiségeket és nem veszik tekintetbe azon dolgokat, melyek az élő nyelv mostani állapotában sürgős kérdéseket képeznek”. (16. o.) — Hiba az „egyöntetlenség”. A számnevek felosztása pl. Szinnyeinél: a határozott számnév: 1. tőszámnév, 2. sorszámnév. Gyulay nyelvtanában: sark, osztó, sor, rendező, ismétlő, faj és személyi számnév. Szvorényi nyelvtanában tő, sor, osztó, különböző, sokszorozó számnév. Tehát egyikük kettő, a másik hét, a harmadik öt fajtáját sorolja fel a számneveknek. — Ugyanez a helyzet a határozóknál: Szinnyei 16, Simonyi 9, Ihász 6, Gyulay 10, Füredi 9 típust különböztet meg. (18. o.) — Hibáztatja a tankönyvek nyelvezetét, helyesírását: nyelvhasználatuk hibás (ilyen szavakat találunk bennük: nemmagyaranyanyelvűeknek, szókinemmondásnak). A határozatlan ortográfiát bizonyítja, hogy ugyanabban a cikkben ugyanazt a fogalmat háromféleképpen jelöli a szerző: konkrét, concrét és magyarítva: összerú. (18. o.) Hiba a pedagógiai és logikai következetlenség. „Újabban sok nyelvtanító az igeidők furcsaságaival is érthetlenné teszi a magyar nyelvtant, sőt merényletet követ el a józan értelem és a nyelvtudomány azon egyetemes törvénye ellen, hogy a nyelvtan a nép élő nyelvén alapuljon... meg akarják értetni az iskolás gyerekekkel, hogy van „folyamatos múlt” és „végzett jövő”, azaz olyan múlt, a mely most van, és olyan jövő, a mely már elmúlt. Hol van itt a logika, hol a pedagógia?” (Elszakad tehát már a latin grammatikai szemlélettől, de alábecsüli a tanulóknak szellemi erejét.) A korabeli nyelvtanok között

olyat nem talált, „a melyre úgy nyelvtudományi, mint pedagógiai tekintetből több lényeges kifogást nem lehetne tenni”. (28. o.) Javaslatai között éppen ezért felhívja a figyelmet arra, hogy „a nyelvtaníráshoz nemcsak nyelvtudomány, hanem pedagógia is kell. A legtöbb nyelvtankönyvnek éppen az a baja, hogy az író vagy nem elég szaktudós, vagy nem elég pedagógus” (29. o.). Hiba az is, hogy az egyes iskolatípusok nyelvtanításában között nincs meg az összhang. Az ellenkező vélemények ellenére a jó tankönyvre szükség van. „Megjegyzendő, hogy a nyelvtanításra mindig csak azon olvasmányokat lehet felhasználni, amelyeket az előző órákon már olvastattunk és tartalmilag tárgyaltunk.” (49. o.)

Hasonlóképpen ismételtelen elmarasztalja a korabeli nyelvtanítást *Danninger József* [51]. A hibák egyik okát abban látja, hogy „a nyelvtani legsarkalatosb fogalmak sincsenek kellően megállapítva”. Sok cikket írt már ebben a tárgyban, de „nyelvtani kolompos nem lévén, sem ilyenhez nem tartozván”, nem használt vele semmit. Sok a hiba: „A nyelvtanírónak vagy nincs tiszta fogalma a nyelvtanról, vagy azt hiszi, Magyarország tanembereinek bármit írhat, azok elég tudatlanok és együgyűek, neki mindent elhisznek, s növendékeik által bármit betanultatnak, csak tőle való legyen. (31. o.) Nyelvtaníróink egy része tehát ügyesen tud fából vaskarikát csinálni.”

Nemcsak Danninger emeli fel ismételtelen szavát a nyelvtankönyvek ellen, hanem Brassai Sámuel is, aki felveti a kérdést: miért és miképp írják a tankönyveket? [52] Megállapítja: „Az elsőbbre az a rövid és nagyobbára találó felelet: pénzért.” A második az, hogy történet vagy utánjárás kezébe juttatja a speculans szerzőnek a legújabb német könyvet, mely a tárgyalni szándéklott tant foglalja magában, s azt aztán kisebb-nagyobb hűséggel kiírja vagy lefordítja, az oktatásügyi minisztériumtól szabott tantervhez, s itt-ott a hazai viszonyokhoz alkalmaztatja . . . (764. o.). A szerzők nem törődnek azzal, hogy esetleg már elavult ismeretet közvetítenek, sőt, még a fordítás minőségével sem.

Az előbbi vélemények illusztrálására idézzünk példát. Az 1886-ban Debrecenben megjelent, majd 1890-ben újabb kiadásban napvilágot látott rövid áttekintés a III. és IV. osztály növendékei számára készült [53]. A mindössze 24 oldalas kis kötet a következő ismeretanyagot sűríti: A betűk felosztása (magánhangzók vagy magábanhangzók: rövid-hosszú, alhangú-felhangú stb.). — A gyök és származékszók. A képző. — Mondatok alkotása. Mondathatározók (hely, idő, mód, kérdő [miképpen], ok). — Ezekről a kérdésekről igen kevés ismeretet nyújtó, száraz, egyszerű közlés. Pl.: „A képző azon betű vagy szótag, melylyel eredeti vagy gyökérszótól más szót alkotunk — képzőnek neveztetik, p. o. kulcs-ár, ár képző, viz-es, es képző, fény-lik, lik képző stb.” Így nem is csodálkozhatunk azon, hogy már a 4. oldalon eljut a komplex (?) elemzésig. Ugyanakkor azonban maximalista módon közli a névragokat: „birtokos rag (é), tulajdonító rag nak, nek, tárgyrag t vagy at, et, ot, öt, távolító rag tól, től, marasztaló rag ban, alapító rag n v. on en ön, veszteglő nál nél, beható ba be, ráható ra re, közelítő hoz hez höz, lehető ról ról, okadó ért, segítő val vel, átváltoztató vá vé, határ vető ig, öszvesítő stul stül,

hasonlító és osztó ként képen, helynév tt, ott, ett.” — Nem csoda, ha ebbe belefáradtak a gyermekek.

Így lesz érthetővé, jogossá, amit Révy Ferenc elmond Komáromy Lajos nyelvtankönyvének bírálata kapcsán: „Általános a panasz, hogy a magyar nyelv és irodalom tanításában nem érzük el azt a sikert, a mely arányban volna a ráfordított idővel és fáradsággal. A baj okát keressük itt is, ott is, pedig a tulajdonképpen való ok a magyar nyelv tanításának mai rendszerében és rossz módszerében rejlik.” (315. o.). A logikai készség fejlesztésének tantervi útját is magáévá teszi, midőn hangoztatja: „A nemzeti nyelv tanítása logikai munka.” (315. o.) A tanítás fő hibáját abban látja, hogy mi csak a formát tanítottuk és mellette a gondolkodást elhanyagoljuk. Komáromy művét éppen azért tartja jónak bírálója, mert a grammatikai formák felhasználását, a stilisztikát is tanítja. Dicséri a bíráló a feladatokat és a tipográfiai kiállítást is, ami azért figyelemre méltó, mert azt mutatja, hogy mélyül a bírálat [54].

A 1890-es években újra hangsúlyozottan kerül előtérbe a módszer kérdése. 1892-ben 2. kiadásban jelenik meg Brassai Sámuelnek a módszerről írt munkája [55]. Ebben kifejti: „Nem tudok nemzetet vagy állampolgárságot — melynél, ha egyszer annyira hatolt, hogy saját irodalommal dicsekedhetett, s egyszersmind e szellemi kincs méltánylására öntudatosan felébredt, a közoktatásnak egyik főtárgya a nyelv ne lett volna.” Azt a nyelvet tanították, amelyben „míveltségének gyökerei fogamzottak”. „... csak az újabb kor találta föl azt a balfogást, hogy ne mondjam balgaságot, mely szerint olyant tanítsunk, a mit... a tanítvány szint-oly jól, olykor jobban tud, mint a tanító, adjuk meg a nevet a gyermeknek — az anyai nyelvet.” „... a nyelvtant az iskolában még csak gondolni sem lehet másképp, mint valamely nyelv tanítására szolgáló eszközt, minek következtében a magyar nyelvtant sem taníthatjuk más célból, mint hogy a magyar — az anyai nyelvet tanítsuk vele.” (37. o.). — Mit kell elsősorban tanítani az iskolában? „Mit vennék elé méltóbban, mint a minden oktatások ősanját: a nyelvet, mely... minden korok és nemzetségek iskoláinak soha ki nem maradt főtárgya volt és ma is nagy részben az.” (48. o.). Az anyanyelv tanítása a gondolkodási készség fejlesztésének fontos eszköze: „Mert hiszen a természet tanította gyermek esze egyenlő lépésben halad a beszéde fejlődésével, s szóbeli kifejezései könnyűsége és bősége nemcsak jelei, hanem tényezői is elmetehetségei kibontakozásának.” (49. o.). A nyelvtanítással kapcsolatos sok probléma egyik okát abban látja, hogy a tanítók általában a szótanra fordítják a legnagyobb gondot, sőt még a mondattanban sem tudnak a szavak vizsgálatán felülemelkedni, mert a mondattanba sorolt szabályok csak 2—2 szó kapcsolatára vonatkoznak. (180. o.). Néhányan ugyan megpróbálják a mondattannal kezdeni a nyelvtan tanítását, de ezek csak szórványos kísérletek: a mondattan még nem kapta meg az őt megillető helyet. „Reform kell tehát minden tekintetből, gyökeres reform, melynek jelszava legyen: a mondat egyénisége.” (84. o.).

Nehéz problémát is jelentett a nyelvtan módszeres tanítása a pedagógus számára, hiszen legtöbbjük nem is volt megfelelően felkészítve. Krausz Sándor pl. a Magyar Tanítóképző lapjain panaszolja el, hogy mi-

lyen nehéz a tanítóképzőben a nyelvtanítás: sok az idegen ajkú és még megfelelő kézikönyv sincs, a gimnáziumi tankönyvet kell használni [56]. Ugyancsak a Magyar Tanítóképzőben Eperjessy István alaposan megbírált a Schultz-féle módszertant, ezen azután 1894-ben személyeskedésig fajuló vita indult [57]. Mintegy a vita lezárásaként jelent meg Péterfy Sándor bírálata Komáromy Lajos Magyar nyelvtana második kiadásáról [58]. A bíráló elmondja, hogy e munkának első kiadását is elismeréssel fogadta a kritika, s a szerző ezt a második kiadást még hasznosabban igyekezett tenni. Művében nem a nyelvtani tételek adják a lényegét, hanem a megfejtendő feladatok. A begyakorlandó nyelvtani szabályok csak utólagosan vannak összegyűjtve az összefoglalásokban Eredmények címen. Műve a népiskolai oktatás alapja lehet, a szakirodalom legjelesebb terméke. — Ugyancsak dicsérettel említi Komáromy könyvét *Walter Károly* [59] megállapítván, hogy nincs egy ága sem az elemi iskola tantárgyainak, amely oly szegény volna jó kézikönyvekben, mint éppen a nyelvtan. Ennek oka az, hogy a nyelvtanítók nagy része nem vette figyelembe az elemi iskola célját és valóságos gyűjteményét adták a nyelvtani szabályoknak. Ő nem barátja a nyelvtani definícióknak, de azt sem állítja, hogy azokat teljesen el lehet hagyni. Az olyan meghatározásokat, mint amilyeneket Komáromy ad, nyugodtan adhatjuk a gyermek elé. — Miben összegzi Komáromy könyvének —, s egyben a jó nyelvtankönyvnek! — az erőnyeit:

1. A feldolgozandó anyag tapintatos és gyakorlati szakképzettségre valló megválasztása.
2. A tanítás menetében kisebb egységek elkülönítése.
3. A szóbeli és írásbeli feladatok különválasztása.
4. Az olvasmányból átalakított mondatokkal vezet rá egy-egy újonnan előkerülő fogalomra.
5. Figyelembe veszi a gyakorlati élet követelményeit, pl. leveleket írat stb.

Úgy látszik azonban, hogy a Komáromy-féle nyelvtankönyv népszerűsége nem volt általános és nem volt hosszú életű. A Magyar Tanítóképző 1895. évfolyamában *Láng Mihály* a túlterhelésnek, a gyermekek kora érettségének, az ifjúság elfásultságának okát keresvén a következőket írja: „Vessünk egy futó pillantást a népiskolai tankönyvekre. Menynyit szajkol be a gyermek, a mi értelmi erejét meghaladja. Tanul verset, nyelvtant, földrajzot, történelmet, természettudományokat, de mindig csak formát, szóképeket, tárgyképek nélkül. Pl.: «A szók a mondatban módosulást szenvednek a ragok és képzők által». (III. évf. Vargyas E.)” (358. o.). De hibás a módszer is: az egyszerű közlő szemléltetés még a felnőttest sem köti le, nem még a gyermeket [60].

A bajok egyre súlyosbodnak, a nyelvtanítás egyre inkább meddő küzdelemnek látszik. Természetes tehát, hogy vannak olyanok is, akik nem elégszenek meg a hibák emlegetésével, felsorolásával, az okok keresésével, hanem előre is tekintve reformot sürgetnek. A Néptanítók Lapja 1896-ban rövid cikkben hozta hírül, hogy *Mező Dániel* „Reform az elemi iskola nyelvtani anyagában és módszertani kezelésében” címmel terjedelmes munkát küldött be a szerkesztőségbe [61]. A nyelvtantanításban

a siker kevés, néhol semmi. Meg kell keresni ennek az okát. Ez talán az lehet, hogy „az elméleti anyag oly sok és oly nehéz, hogy elméleti oktatással kell tölteni az időt. Reformra van szükség”. Közli is saját javaslatát, az általa ajánlott tananyagot és beosztását. Felveti a tankönyvírók felelősségét. Szerinte a mondatból kell kiindulni, s hozzákapcsolni a megfelelő fogalmazási és helyesírási ismereteket. Az anyag fő részei:

II. o. szóírás, szótagolás, alany, állítmány, nagybetű, tulajdonnév, pont.

III. o. a mondatok és azok bővítése.

IV. o. a bővített mondatok ismétlése, a mellékmondatok közül a könnyebbek.

V. írásjelek, a helyesírási szabályok öntudatos tétele.

VI. igekezők, szószármaztatások.

A vita hamarosan kiszélesedett, szinte egy mai nyelvtanítási konferencia előzményének tekinthető. Ezért is érdemel különös figyelmet a sok hasznos vélemény cseréje. *Brózsik Pál* szerint a magyar nyelv tanítása nem felel meg a hozzá fűzött várakozásnak. Ennek oka elsősorban a tankönyvek hibás szerkezete. A népiskolai nyelvtanok nagy része nyelvtant és nem nyelvet tanít, pedig „sokan szívest örömet kiküszöbölnek a nyelvtant az iskolából, s tanítanak nyelvet”, de nem lehet, mivel az iskolai előjárások ragaszkodnak a nyelvtan tanításához, amihez nem értenek, de mivel ők is azt tanulták, azt akarják tanítani is. Felesleges a szabályok tanítása, a nyelvtankönyveket a népiskolából száműzni kell. A nyelvtanok fejlesztése a fontos. (7—8. o.). — *Szomorú István* azt állapítja meg, hogy „azt mindannyiunk érzi és tudja, hogy a nyelvtanítás jelen alakjában céljának meg nem felel. Nemcsak a fogalmazás és helyesírás, de a szoros értelemben vett elemzésben sem érnek el növendékeink önállóságot. Véleményem szerint az elemi iskolában a nyelvtanítás nem lehet cél, csak eszköz a helyesírás és fogalmazás elsajátításában”. „Hogy irányadóul tankönyveink egyikét sem fogadhatjuk el nemcsak azért, mert nyelvtani kézikönyveink sablon szerint szabály után akarják a célt elérni, de azért sem, mert e fajta tankönyveink a növendékek szellemi álláspontját meghaladó, s így azokra nézve elvont példákkal vezetnek le, s ismertetik a szabályokat.” Ő úgy oldja meg a nyelvtan tanítását, hogy nem tart külön nyelvtanórát, hanem amikor a táblára írt mondatokat kiegészítették, akkor megnevezte a beszéd- és mondatrészeket. Definíciót nem adott. Ezt annál is inkább fölöslegesnek tartotta, mert „csak véletlen az, hogy mit hogyan nevezünk”. „Hogy egyes mondatrészeknek mik a kérdőszavai, ragjai, azzal nem törődöm, mivel fel sem tételezem, hogy ezt valamikor felcserélnék.” A IV. osztályban megtanítja az összetett mondatot is, így az V. osztályra nyelvtani anyag már nem is marad. Így nem teher a nyelvtan tanítása, mert tulajdonképpen nem is tanítjuk. De az ilyen oktatásra is a tanítónak igen nagy gonddal fel kell készülnie. Az egész ezen fordul meg: könnyebbről a nehezebbre, egyszerűbből az összetettre, s főleg: „türelem rózsát terem”. (45. o.) — Közvetlenül *Szomorú* cikke után találjuk a lapban *Stark Mór* írását. Abban ő is egyetért *Szomorúval*, hogy „nem nyelvtan, hanem nyelv” az, amit tanítanunk kell, mégis egészen más elképzeléssel jelentkezik. Ez a tény is mutatja a nyelv-

tantanítás körül uralkodó nagy bizonytalanságot, hogy a szaklapnak ugyanazon az oldalán egészen más javaslatok kerülnek a tanító elé, aki azután gondolkozhat rajta, hogy melyikhez is igazodjék. Stark ezeket írja: „Minthogy azonban a miniszteri tanterv a nyelvtan tanítását elrendeli . . . , tanítsunk nem bánom hát nyelvtant is, de ne kezdjük az Istenért már a II. osztályban. Mit vétett az a 7 éves gyermek, hogy elméjét már alany-állítmánnyal stb.-vel megterheljük? — Kezdjük a nyelvtan tanítását a IV. osztályban, amikor a gyermek már mégis valamelyest érettebb, de akkor se tanítsunk grammatikai szabályokat . . . minden elméleti anyagot mellőzünk.” (5. o.) — *Iszlay István* ismét azt javasolja, hogy már az I. osztálytól tanítsunk nyelvtant, különös tekintettel a helyesírára, de az anyagot nagyon meg kell rostálni: „Tanítsunk a gyakorlatnak, s a nyelvtani szabályokat és elvont dolgokat mentől szűkebb mederbe szorítsuk.” (15. sz. 6. o.). — *Bíró Samu* szerint célszerű, ha a nyelvtani tananyag az iskola jellege szerint változik. A tanító ne ragaszkodjék a tankönyvhöz, s az elkészítendő új nyelvtani tanterv a falusi iskolákra legyen elsősorban tekintettel. A szabályoknak könyv nélkül való megtanulását szükségtelennek, sőt egyenesen károsnak tartja (16. sz. 7. o.). — *Dömötör János* szemléletes hasonlaltal közli észrevételét: „A mostani nyelvtanítással tehát — hogy hasonlaltal éljek — a népiskola növendékeinek gombot ad — kabát nélkül, a használatlan gomb aztán elkallódik. Ezen sarkallik a népiskolai nyelvtanítás sikertelensége. Ez az oka az örökös tapogatódzás és experimentálásnak . . . Minden baj kútforrása, hogy a nyelvtanítás célja nincs világosan megjelölve . . .” (18. sz. 4—5. o.). — A helyesírás-tanítás gyakorlati céljára hívja fel a figyelmet *Piller József* (20. sz. 6—8. o.). — *De Lővy Izidor* is a nyelvtanítás céljának megállapítását sürgeti: „Legelső feladat a cél megállapítása. Ez: a tanuló tudjon helyesen gondolkozni, beszélni és írni. Gondolni kell arra, hogy a népiskola az életnek nevel, az innen kikerülő gyermekek nagy része már nem tanul tovább, de mégis képessé kell őket tenni a továbbtanulásra is. „Mindezt könnyen lehet elérni a gyermekek túlterhelése nélkül, ha nem magoltatunk hosszú, száraz szabályokat, hanem csak a gyakorlatra helyezzük a súlyt. (20. sz. 9. o.). A 35. számban *Mező Dániel* zárszava foglalja össze ezt a sok hasznos gondolatot fölvető vitát. Kifejezi örömét, hogy olyan sokan nyilvánítottak véleményt, s abban mindenki egyetértett, hogy nem nyelvtant, hanem nyelvet kell tanítani: „Ezt vallja mindenki, még ha keveset ért is a pedagógiához.” Milyen tanulságokat lehet még levonnunk? Szóban és írásban kell elsajáttatni a nyelvet. A szótant és mondattant nem szabad összekeverni. A mondat legyen a tanítás alapja. „A szótani rész definíciókat kíván és szabályok betanulását igényli, ez okon felülmúlja a gyermek értelmi körét, s így tanítása sikertelen.” Külön gondot kell fordítani a tankönyvekre: a mi és mennyi legyen meghatározva egyélesen. A közlemények azt is mutatták, hogy kiki önálló módszerekkel próbálkozik. Itt is fontos az egyöntetűség. Mindez tehát azt mutatja, hogy szükséges az új, a jó reform.

Más fórumokon is hangot kap az az igény, hogy meg kell határozni a nyelvtanítás célját. *Eichler Jakab* Kérdések az anyanyelv-tanítás köréből című munkájában [62] hangoztatja az anyanyelv tanításának jelentő-

ségét: „... az anyanyelvet, mint az emberi érintkezésnek legáltalánosabb eszközét, külön iskolai képzésben kell részesíteni.” Az anyanyelvet az ember nem az iskolában tanulja: együtt nő vele. Ez a spontán jelleg „ujjmutatás” az iskolai anyanyelv tanításához is. Az iskola a tanuló nyelvének átalakításával kezdi munkáját: az élő beszédet betűvé alakítja. Ezt az átalakítást elemzésekkel eszközli. Ezt a folyamatot igyekszik ellensúlyozni a beszéd- és értelemgyakorlatokkal, amivel az élő beszédet fejleszt. Felhívja a figyelmet a helyes beszéd megtanításának szükségességére. Ez a szempont azért is figyelemre méltó, mert erről még eddig kevesen szóltak. Helyesen látja a nyelvtanítás feladatait: a hangtannal kapcsolatban a helyes kiejtés, a szótannal kapcsolatban a pontos jelentés megtanítása, a jelentés változások elkülönítése.

Eichler Jakab nyelvtanával egy időben jelentek meg *Halász Ignác* nyelvtankönyvei [63]. Ezeket ismertette Balassa József megállapította, hogy iskolai magyar nyelvtanokban irodalmunk nem szenved hiányt. Minden fajú iskola számára elég nagy számmal jelentek meg a különböző rendszerű és irányú könyvek, úgy hogy minden tanár találhat a maga tudásának és ízlésének megfelelő tankönyvet [64]. Ez a megállapítás rendkívül figyelemre méltó, mivel bizonyosságul szolgál arra, hogy nyelvtani szakirodalmunk egyáltalán nem volt egységes sem színvonal, sem a nyelvi normák szempontjából, sem módszeres feldolgozás tekintetében. De napjainkban az is elképzelhetetlen, hogy a „tanári ízlés” döntő tényező lehessen egy-egy könyv felhasználásában. A tanári szaktudás jelentőségének hangoztatását külön nem emelem ki, hiszen a tanári munka színvonala minden időkből, napjainkban is, a tanári egyéniség függvénye volt. Mindenesetre kétségtelen, hogy Halász könyvének anyagában értékesítette a nyelvtudomány eredményeit.

De már egyre inkább előtérbe kerül a módszer kérdése is, és többen a tanítás eredménytelenségének okát a módszer tisztázatlanságában látják [65]. Eppen ezért újra hangoztatni kezdik a szemléltetés szükségességét. „A szemlélet a tudás embriója” — írja Róvó Lajos [66]. Fontos — írja tovább —, hogy a szemléltetés eszköze a tanítási anyag körének megfelelő egész konkrét világ. Igen fontos az eredményesség szempontjából a szemléltetés menete is. A tervszerű és következetes szemléltetés az újkor iskolájának legnagyobb vívmánya a régivel szemben.

Az elvek azonban csak meglehetősen lassan tisztázódtak, és újabb és újabb próbálkozásokkal keresték az új utat. A nyelvtanítás nemcsak a nyelvészek szívügye volt: *Gaal Mózes* kis, közlő stílusú nyelvtankönyve (1899.) [67] is bizonyítja, hogy nem volt külön író, irodalmár, nyelvész.

A századforduló idején megjelent *Pedagógiai kalauz* [68] egyik fejezetében a tantárgyak tanításának módjáról adott jó tanácsokat. A magyar nyelv tanításának célját a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség fejlesztésében jelölte meg. Mint az egész népiskolai tanítás, a magyar nyelvi oktatás is a nemzeti, vallásos és erkölcsös nevelés szolgálatában áll. A nyelvtanítás célját így jelzi: szabatosan és helyesen írni, mások beszédét, írását megérteni. — A nyelvtani oktatás kiindulópontja szerinte az olvasmány nyelvtani elemzése, fő eszköze a mondatelemzés. „A középiskolai „Utasítások” követelménye szabjon határt sok tanító grammatizálásának.”

— Ez a megállapítás is fontos a számunkra: hiszen hangot ad annak, hogy a nyelvtanítás egységes folyamat: az egységes anyanyelvi nevelés megbonthatatlan egészét képvisel.

De nem szigetelhető el a nyelvtan tanítása sem a többi tantárgytól, sem a nevelés egészétől [69]. „... a gondolatok alakítása és egymáshoz való csatlakozása, sorakoztatása, csoportosítása, egyszóval az értelem bővítése és gyakorlása igenis hozzátartozik a nyelvtanításhoz éppen úgy, mint más ismeretágakhoz, de nem úgy, hogy ezt csupán a nyelvtanításra vonatkoztassuk koncentrikusan, hanem az összes ismeretágakra is: de-centrikusan. — Az élőbeszéd tanítása nem csupán a nyelvtan feladata, hanem minden ismeretágé.” — Érdekes viszont, hogy a helyesírást kizárólag a nyelvtanóra feladatának tekinti: „Marad ekkép hagyatékul a nyelvtanítás kizárólagos birtokában, mint elidegeníthetetlen fidei commissium a helyesírás. Ez egyedül elidegeníthetetlen birtoka a nyelvtanításnak. Más semmi.” Meg kell tisztítani a nyelvtanítást a rája rakott cefrangoktól, hiszen az elemi iskola ezt az egyetlen feladatát sem tudja megfelelően teljesíteni: ... az elemi iskola csekély ideje, csekély ereje azt a kis birtokot is alig tudja becsületesen úgy feltörni, úgy felszántani, úgy beboronálni, hogy az abból kikelendő magvak az életképesség minden attribútumaival bírjanak.” A módszer a hibás. „Nagy bölcsességgel, de kevés tudással azt állítják, de persze nem bizonyítják, vagy ha bizonyítják is, de be nem bizonyítják, hogy az írásjeleket a gyermek csak akkor tudja pontosan kitenni, ha felismeri a mondatokat. De ez hiú beszéd! Jókai, Arany, Petőfi sem azt firtatta, amikor írt, hogy milyen mondatot írt, mert akkor soha meg nem születtek volna remekműveik.” Grammatikát nem kell tehát tanítani. „Így nem lesz a nyelvtanítás hajóján se mirha, se gyöngy, de okvetlen rajta lesz az egyszerű életnek mindennapi kenyere. Pedig ez a fő.”

A vélemények tehát még megoszlanak mind a tanítandó anyagról, mind a módszerről. Egyre gyakrabban hangzik viszont egy egészséges egységesítő reform igénye, de elsősorban a módszer és nem az anyag szempontjából.

A Néptanítók Lapjának segédszerkesztője, *Gööz József* is ezt sürgeti [70]: az utolsó 30 év alatt szinte teljesen egy állapotban volt a nyelvtanítás, s ez nem kedvezett a tankönyvirodalom szárnybontogatásának sem. Nem volt mersz az emberekben határozottabb újításra, sőt helyenként még fegyelmi vizsgálatot is akasztottak egyesek nyakába metodikus újítás miatt. — Pedig újítani kell. Meg is írja gyakorlati útmutatását a játékos módszerek felhasználásáról. [71]. Kínaival kínai, arabbal arab, gyermekkel gyermeknyelven kell beszélni — írja. Ezért adható hely a „meseirányzatnak”. Miben látja ennek a lényegét? A természet utánzása sokat segíhet: A hangok hangoztatásának tanításainál vissza kell térnünk a természethez. „Az az ötletem támadt, hogy Árpád apánk bizonyára épp olyanak hallotta a szél zúgását, sivitását, az ég dörgését, csattanását, a pusztai csikós ostorának suhintását, pattanását stb., mint amilyenek mi magunk mai napság halljuk. Íme, a természet önként kínálja a maga ingyentanítási, hangoztatási eszközeit!... Használjuk föl ezt is pedagógiai célra!... gondoltam magamban. S föl is használtam, tanítványaim

végzetlenül nagy gyönyörűségére . . . Még pedig amint lehetett önálló cselekvéssel, megmutatva, utána cselekedtetve, hogy így mintegy a természet maga szólaljon meg akaratom, növendékeim előtt. Így pl. a suhintó szíjostorral S alakban kivágott kanyarulás eredményeképp kipattant az S hang, melyet ismertetni akartam. S nem én mondom meg előre miféle hangról, betűről akarok tanítani, hanem növendékeim önmaguk hallás útján ismerték föl, s utánozó hajlamuknál fogva önmaguktól rögtön utána is hangoztatták . . . S . . . S . . . S mikor kérdeztem: micsoda hang ez? . . . Vagy a tanításterembe bevitt kis cica párolgó tejjel való csalogatás alkalmával önkéntelenül hangoztatta: C . . . C . . . C. A báméskodó tanulóknak kitörő öröme.

Ekként igyekeztem a természetet is tanításom eszközéül szegődtetni, ahol csak lehetett. igyekeztem a természet hangjait a tanításterembe becsalni. Utánzásokkal megjeleníteni. Rávezettem egyúttal tanítványaimat arra, hogy a természetre figyeljenek, mert sokat tanulhatnak tőle. Az ő természet régi hű tanítója az embernek!" (18. sz. 3.).

Más munkájából így kapunk képet erről a ma már naivnak ható, de új utakat kereső játékos tanulásról: „Egy Hugó nevű fiú nagyon szeretett ugrálni, különösen szerette, ha fal mellett álló fiú derekához támaszkodott valamelyik fiú lehajolva úgy, mintha a ló háta volna. Ő arra szeretett felugrálni. Ezért elnevezték őt Henrik hátára ugráló Hugónak. Lerajzolom. Itt áll e fiú, akinek Henrik nekitámaszkodik és belekapaszkodik derekába. Mintha itt állna, húzok a táblára egy egyenes vonalat, aztán amint elhajlik a háta, mintha egy karszék volna, s ez volna az ülőlapja. Aztán lábát is meghajlítom. Így lesz Hugónak a képe.” (25. o.)

Más műhelymunkák is megjelennek. *Mittner* Zoltán tanító vezérkönyvében elmondja [72], hogy munkája nem az íróasztal mellett született elmélkedés közben, hanem magában az iskolában tanítás közben, s ki is próbáltatott. Új módszert kell keresni. Talán a Nagy László-féle vezérkönyv az oka, hogy a túlságos nyelvtani elemzés úgyszólván életszükségletünké vált. Elhagyni a megszokott utat mindig nehéz, mégis meg kell próbálnunk. Igen nagy gonddal kell kiválogatnunk a tanítandó anyagot. „A mi nyelvtanunk nem grammatika, hanem az a tudomány, a mely a helyes beszédre, helyes olvasásra és a helyes írásra tanít. Ne csak a nyelv szerkezetével foglalkozzék tehát, hanem meg kell hogy ismertessen a helyes beszéd, olvasás és írás grammatikája mellett annak logikai sőt esztétikai szempontból felállítható szabályával is.

Mindezek összefoglalásaképpen 1905-ben a Magyar Pedagógiai Társaság egyik ülésén Weszely Ödön kifejtette a nyelvoktatás jelentőségét [73]. Felhívta a figyelmet arra, hogy a legelső feladatok egyike a nyelvtanítás céljának tisztázása. Az 1877-i tanterv ugyanis nem rögzíti világosan, mi a nyelvtanítás célja, és mi a nyelvtané. Hiszen kimondja: „Az elemi iskolai nyelvtani tanításban tehát a cél az, hogy a gyermek tisztán, világosan és természetes hangsúlyozással tudjon beszélni, vagy gondolatait előadni.” Ez pedig a nyelv tanításának célja, és nem a nyelvtané. A nyelv tudása nem azonos a grammatika tudásával, de kétségtelen, hogy a nyelvtudás a grammatikán alapul. A nyelv a kifejezés eszköze, és mint ilyen szoros összefüggésben áll a gondolkozással is. A nyelvtudás

tulajdonképpen kétféle képességet föltételez: egyik a nyelv megértésének képessége, a másik a kifejezés képessége.

Ezek a megállapítások jól összefoglalták a nyelvtanítás korabeli problematikáját, és mintegy jelezték előre a reformot, amelyik minden iskolatípusban esedékessé vált. Ilyen előzmények után került sor az 1905-ös tanterv kiadására, amely fontos feladatként jelölte meg végre a nyelv-értek fejlesztését, és ezzel új feladatot jelölt meg a nyelvtanítók számára is.

J E G Y Z E T E K

- [1] Vö. Dr. Chikán Zoltánné: A magyar nyelvtanítás célkitűzéseinek változása a tantervek tükrében. Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, X. Eger, 1970. 147—179. o. — Külön is: Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Füzetei, 505.
- [2] Vö. Dr. Bakos József: Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből 1849—1900. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, II. Eger, 1956. 7—63. — Külön is: Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 24. Eger, 1956.
- [3] L. A.: Igénytelen észrevételek az újan szerkesztendő népiskolai könyvek ügyében. Néptanítók Lapja, 2 (1869):3.
- [4] Dölle Ödön: A nevelészet története. Tanítók és tanítójelöltek számára. Pest, 1871.
- [5] Volf György: A középiskolai magyar oktatás. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, 9 (1875—76.): 2—12, 58—64.
- [6] Dr. Dittes Frigyes után Gyertyánffy István és Kiss Áron: A népiskola módszertana. Bp., 1876.
- [7] Vö. Danninger József: Nyelvtani irodalmunk szánandó állapotáról. Pozsonyi Tanítóképző Intézet Értesítője, 1881—82.
- [8] Szarvas Gábor: Nyelvtudományi irodalom. Magyar Nyelvőr, 1874: 137.
- [9] Vö. Dr. Bakos József: Egy fejezet az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetéből (1850—1890.). Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, VI. Eger, 1968: 117—142. — Külön is: Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 451. Eger, 1968.
- [10] Tompa József: Anyanyelvünk leíró nyelvtana. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, Bp., 1953. IV. 33—57.
- [11] Uo. 34—35. o.
- [12] Vö. Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 50—51. o.
- [13] Erényi Mór: Kis magyar nyelvtan feladattárral. Nép-, főelemi-, s városi tanodák számára. Pest, 1870.
- [14] Bárány Ignác: Magyar nyelvkönyv. A magyar olvasás, nyelvtan, helyesírás és fogalmazás elemi tan- és gyakorlókönyve. Pest, 1869.
- [15] Szvorényi József: Elméleti és Gyakorlati Nyelvkönyv a főelemi Fiú- és Leányiskolák, s Növendék használatára. Pesten, 1871.
- [16] Schönfeld Farkas: Magyar nyelvtan népiskolák számára. Nagyvárad, 1872.
- [17] Záray Ödön: Magyar nyelvtan. Népiskolai használatra. Pest, 1872. Negyedik bővített kiadás.
- [18] Répássy János: Kis magyar nyelvtan (Szarvas Gábornak igeidőivel) a népiskolák harmadik vagy negyedik osztálya használatára. Eger, 1873.
- [19] Torkos László: Magyar nyelvtan. Középtanodák számára. Bp. 1874.
- [20] Bodnár Zsigmond: Magyar Nyelvtan a középtanodák alsóbb osztályai számára. 2. kiadás. Bp., 1874.
- [21] Dr. Bakos József: Nyelv és iskola. 36. o.
- [22] x—y: Az újabb magyar nyelvtanok. Néptanítók Lapja, 9 (1876.): 449—453.
- [23] Gyulay Béla: Magyar nyelvtan olvasmányokkal, irány-, és nyelvtani gyakorlatok, feladványokkal, ismétlő kérdésekkel. Felső nép- és polgári iskolák számára. Bp., 1876.

- [24] Brassai Sámuel: Az anyanyelvbéli oktatás taneszközei. Néptanítók Lapja, 9. (1876): 401—405, 421—424, 441—444, Néptanítók Lapja, 10. (1877): 2—5, 26—28.
- [25] Hochschild Lajos: Az anyanyelv oktatásáról. (Egy tanítógyűlésen tartott felolvasás kivonata.) Néptanítók Lapja, 10 (1877.): 325—328.
- [26] Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra. Bp., 1879.
- [27] Vö. Bakos József: Nyelv és iskola 37—38.
- [28] Mártonfy Márton: Magyar nyelvtan (Olvasmányokkal, gyakorlatokkal és ismétlő kérdésekkel. Az elemi népiskolák felsőbb osztályai, ismétlő- és ipariskolák számára.). Kassa, 1879.
- [29] Nagy János: Magyar nyelvtan (felső nép- és polgári iskolák, valamint tanítóképezdek számára). II. kiadás, Szegeden, 1879.
- [30] Gyakorlati tanítások, s az 1868-iki XXXVIII. és az 1879-iki XVIII. t. cikkek értelmében készült Népiskolai Tantervek. Bp., 1880. Tanítók Könyvtára I. Szerkesztik: Dr. Kiss Áron és Péterfy Sándor.
- [31] Erdődi János: A nyelvoktatás módszertana. Tan- és vezérkönyvül tanítóképző intézeti tanulók, tanítójelöltek és tanítók számára. Bp., 1880.
- [32] Király Pál: Belicza József: Nyelvtani kézikönyv. Néptanítók Lapja, 13 (1880): 389—392.
- [33] Dr. Bihari Péter: Módszer, tanmód, tanalak. Néptanítók Lapja, 14 (1881): 224.
- [34] Danninger József: Az összetett mondat tana, vagyis rövid mondatkötéstan tanítóképző intézetek és felsőbb osztályok számára. Pozsony, 1880.
- [35] ...ly: Ismertetés: Danninger József Az összetett mondat tana. Néptanítók Lapja, 14 (1881): 117.
- [36] Danninger József tanítóképző tanár: Nyelvtani irodalmunk szánandó állapotáról; különösen az idézési mondat interpunctiójáról, záradécul a legáltalánosabban, röviden nyelvtanainkban alkalmazott példákról, s iskolai olvasókönyveinkről, tartalmi, s nyelvtani szempontból. Pozsony, 1882.
- [37] Rákossy Sándor: Hogy állunk a magyar nyelv dolgában. Bp., 1882.
- [38] Thewrewk Árpád: Simonyi nyelvtana. Bp., 1883.
- [39] Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. vö.: Malmosi Károly: Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye, XVII. (1883—84) : 584—589.
- [40] Az idézett részt és a kor részletes tárgyalását az ide vonatkozó irodalommal együtt: vö. Bakos József: Egy fejezet... 120—21. o.
- [41] Szinnyei József: Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon: Bp., 1884.
- [42] Brassai Sámuel: Egy tanmódszer ismertetése. (Szinnyei: Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. Bp., 1884. ismertetése). Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye. XVII (1883—84): 620—629.
- [43] Vö. Komáromy Lajos ismertetése, Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye, XVII (1883—84): 581—584.
- [44] Vargyas Endre: Magyar nyelvtan falusi népiskolák számára. Győr, 1883.
- [45] Ihász Gábor Magyar nyelvtana középiskolák használatára. 24. kiadás. Átdolgozta Barbarics Róbert. Bp., 1885.
- [46] Pozsonyi B.: Az anyanyelv tanításáról. Néptanítók Lapja, 18 (1885): 692—693.
- [47] Macskássy Sándor: Könyvismertetés: Arvai József: Magyar nyelvtan népiskolák számára (átdolgozta Kapitány János, kiadta a Sárospataki irodalmi kör). Néptanítók Lapja, 18 (1885): 740—742.
- [48] Egy polgáriskolai tanító: A népiskolai tanítás sikertelenségének okairól. Néptanítók Lapja, 22 (1889): 185—187.
- [49] Király Pál: Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgáriskolák, valamint szakiskolák számára. Bp., 1889.
- [50] Deme Károly: Magyar nyelvtanítás, Bp., 1889. Pozsony.
- [51] Danninger József tanítóképző tanár: Mit mivelnek nyelvtaníróink? (Nemcsak a nyelvtanírókhöz, hanem az egész nemzethez, főleg a tanhatóságokhoz, iskola-elüljárókhöz és tanférfiakhoz intézve.) Pozsony, 1890.
- [52] Brassai Sámuel: Miért és miképp írják a tankönyveket? Néptanítók Lapja, 23 (1890): 764—767, 772—773.
- [53] A magyar nyelvtan rövid áttekintése. III. és IV. oszt. növendékek számára. 4. kiad. Debrecen, 1886. Új kiad. 1890.

- [54] Révy Ferenc: Könyvismertetés: Komáromy Lajos: Magyar nyelvtan az elemi iskolák II—III—IV. o. számára. Néptanítók Lapja, 23 (1890): 315—316.
- [55] Brassai Sámuel: A módszerről. Kolozsvár, 1892, II. kiadás.
- [56] Krausz Sándor: „A módszer maga a tanár.” Egyet-mást a tanítóképzői magyar nyelvtanításról. Magyar Tanítóképző, 1891—1892: 547.
- [57] Vö. A Magyar Tanítóképző 1893. dec. és 1894. évf. számai.
- [58] Péterfy Sándor: Komáromy Lajos Magyar nyelvtanának ismertetése. Magyar Tanítóképző, 9 (1894): 342—345.
- [59] Walter Károly: Könyvismertetés. Komáromy Lajos: Magyar nyelvtan az elemi iskolák II, III. és IV. o-a számára. Bp., 1894. Második javított kiadás. Néptanítók Lapja, 27 (1894): 309—310.
- [60] Láng Mihály: Mi az oka a túlterhelésnek, gyermekeink kora érettségének és ifjúságunk elfásultságának? Magyar Tanítóképző, 10 (1895): 354—378.
- [61] Néptanítók Lapja, 29 (1896) évfolyamának a szövegben közölt oldalszámain.
- [62] Eichler Jakab: Kérdések az anyanyelv-tanítás köréből. Losonc, 1897.
- [63] Halász Ignác: Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. és II. k. Bp., 1895/96. Halász Ignác: Rendszeres magyar nyelvtan. Bp., 1897.
- [64] Balassa József ismertetése: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 31 (1897—98): 105—106.
- [65] Göndör Károly — Mihaliczka J. — Riszpler R. — Zelliger A.: Útmutató a magyar nyelv tanításához a direkt módszer alapján. (A nem magyar anyanyelvű népiskolák első osztálya részére. Bp., 1898.
- [66] Róvó Lajos: A tanítás alaptörvényei. Eger, 1899.
- [67] Gaál Mózes: Magyar nyelvtan. Pozsony, 1899. Bp.
- [68] Körösi Henrik: Pedagógiai kalauz. (A népnevelés céljaira.) Bp., 1900.
- [69] Szabó Kálmán: A nyelvtanítás az elemi iskolában. Néptanítók Lapja, 36 (1903) : 6—8.
- [70] Gööz József: Elemi iskolai tanításmódunk reformja. Néptanítók Lapja, 36 (1903) : 17. sz. 2—5., 18. sz. 3—9.
- [71] Gööz József: Gyakorlati útmutatás játékos, képes ábécé-je használására. Bp., 1905.
- [72] Mittner Zoltán: Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításához. Fiume, 1904.
- [73] Weszely Ödön: A grammatika szerepe a pedagógiában. Bp., 1905. Grammatika és pedagógia címen felolvasta a szerző a M. Pedagógiai Társaság 1905. márc. 11-i ülésén.

Az anyaghoz kapcsolódó bibliográfiai munkák:

- [1] A Néptanítók Lapjának repertórium. 1868—1892. Könyvtára, 35—36. füzet.
- [2] Böngérfi János: Népiskola magyar nyelvtanaink története. Bp., 1908. Néptanítók
- [3] Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Bp., 1922.